

ARNOLD JOSEPH TOYNBEE TÖRTÉNELEMBÖLCSELETE

/egyetemi doktori értekezés/

Kiss-Dózsai András

1989.



TARTALOM

	Oldal
BEVEZETÉS	1.
TOYNBEE KORAI IRÁSAI	3.
AZ "A STUDY OF HISTORY" SZERKEZETE ÉS FŐ GONDOLATMENETE	14.
1. A történelmi gondolkodás relativitása és a civilizációk összehasonlító tanulmányozása	14.
2. A civilizációk keletkezése /Geneses/	18.
3. Kihívás és válasz /Challenge and Response/	20.
4. A civilizációk növekedésének természete	23.
5. A civilizációk megroppanásának természete	26.
6. A civilizációk felbomlásának természete	28.
7. Egyetemes államok és egyetemes egyházak	32.
8. A Hősi Kor	37.
9. A civilizációk találkozása térben	38.
10. A civilizációk találkozása időben	40.
11. Szükségyszerűség és szabadság a történelemben	41.
TOYNBEE TÖRTÉNELEMBŐLCSELETÉNEK KRITIKÁJA	44.
1. Általános megközelítés	44.
2. Tárgyi tévedések és az interpretáció fogyatékokai	48.
3. Toynbee törvényei	52.
4. Toynbee összehasonlító elemzése és módszere ill. a civilizációk összehasonlítása	66.
5. Liberális vagy konzervatív-e Toynbee?	78.
6. Toynbee és a vallás	84.
7. Toynbee univerzalizmusa	89.

II.

	Oldal
8. Toynbee a történész	99.
JEGYZETEK	106.
FELHASZNÁLT IRODALOM	121.

ARNOLD JOSEPH TOYNBEE TÖRTÉNELEMBÖLCSELETE

BEVEZETÉS

Arnold J. Toynbee valószínűleg "A Study of History" /Study/ c. monumentális művének köszönheti a halhatatlanságot.¹ Számos cikket, tanulmányt és könyvet írt aktuális világeseményekről, utazásairól, vallási és erkölcsi kérdésekről, sőt még verseket is költött /igaz, csak görögül/.² Ezek a kisebb írások azonban elsősorban a Study szerzőjének tökéletesebb megértését szolgálják. Csodálóinak rajongása és ádáz kritikusainak ösztüze is főművére összpontosul, melynek kezdeti pozitív fogadtatását hamarosan egyre élesebb hangú kritika váltotta fel.

"Tíz évvel ezelőtt, Arnold J. Toynbee kolosszusként magasodott fölénk ... Manapság azonban úgy tűnik, tetőzött a Toynbee-dagály."³ Meg kell jegyeznünk, hogy Toynbee történetfelfogásának kritikája már a kezdetek-kezdetén jelen volt. Már 1939-ben, a Study második három kötetének megjelenésekor, Leonard Woolf megjegyezte, hogy "minél többet olvassa az ember Toynbee művét, annál inkább kétségei támadnak a szerző általános módszerének és következtetéseinek jogosultsága iránt."⁴

Ez a kétség hamarosan szinte bizonyossággá vált, és Toynbee - aki igen jó céltáblának bizonyult - kritizálása

széles körben elterjedt, és kedvelt értelmiségi időtöltés-sé fajult. Az 50-es és 60-as években sorra jelentek meg a különböző gunyos és élesen bíráló tanulmányokat tartalmazó könyvek.⁵ Toynbee határtalan nyugalommal, de nem túl sok megbánással válaszolt ezekre a támadásokra a Study 12., s egyben utolsó kötetében.⁶

Az imádat és a szemrehányás kórusai után kevés ujdonságot lehet már mondani Toynbee történetfilozófiájáról. Hogyan dönthetjük el, hogy Toynbee-nak vagy ellenfeleinek volt-e/van-e igaza? Hol helyezhető el e neves történetíró a történelemben?

Eltűnik-e ő is örökre, mint oly sokan mások? Csatlakozik talán a "sohabenemváltott" ígéretes és "ragyogó" tévedések filozófusainak - mint pl. Marx, Spencer és Spengler - sorába? Ők is megkísérelték a lehetetlent, azaz megfejteni az ember társadalmi fejlődésének titkát, és az emberiség emlékezete bizonyára megőrzi majd őket, bár próbálkozásuk nem járt sikerrel.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Toynbee történelmi ismeretei, olvasottsága, tájékozottsága egyedülálló; talán senkinek sem lesz többé bátorsága, hogy egy olyan monumentális munkára vállalkozzék, melynek Toynbee szentelte életét. Lehetséges, hogy végetért egy álom, amely a múlt teljes és mindent átfogó megértésére tett kísérletet. Toynbee-nak mindenesetre valószínűleg igaza lehet abban, hogy szük-

ségünk van egy ilyen totális történet szemléletre, hogy el tudjunk igazodni a bennünket körülvevő érthetetlen, csodálatos és sokszor ellenséges univerzumban.⁷

Toynbee "egyetemes" történelembölcselete ugyanakkor arcátlan kihívásnak tűnik a legtöbb specialista szemében, hisz nem a mindenható polihisztorok korában élünk, ezért könnyen rásüthetik a szintézisre törekvő elmére az illetéketlen vagy dilettáns jelzőt. "És itt jön Jászi Oszkár, aki megeszi Marxot és Lenint", írta Gábor Andor 1922-ben. És itt jön Arnold J. Toynbee - mondhatnánk mi is - mélyen áthatva egyfajta vallásos pietista szemlélettel, amely, mint vaspántok a hordót, úgy tartja össze egész történelembölcseleti rendszerét. A halandó ember tudatába mélyen beágyazódott saját végzetének elkerülhetetlensége, s ez nyilvánvalóan szerepet játszik "az ember homo religiosus voltában, jelesül abban, hogy az ember gyarló és véges mivoltában is képes a végtelent elgondolni, keresi saját korlátozott egzisztenciális módjának túlhaladását, transzcendeálását a tökéletesben, mindenhatóban és örökkévalóban."⁸

Toynbee Korai Írásai

" - My way is to begin with the beginning, szokásom a kezdetén kezdeni - mondta Lord Byron, és ő csak tudta, mi illik, ha előkelő angolokról van szó."⁹ Vessünk tehát egy pillantást a kulisszák mögé, magára az alkotó emberre.

Toynbee önéletrajzi megjegyzései a Study 10. illetve 12. kötetében, valamint "Acquaintances" és "Experiences" című írásai alapos bepillantást nyújtanak egy késő-viktoriánus és kora-edwardiánus életbe, mely az akkoriban elképzelhető legjobb oktatást /Winchester, Oxford/ biztosította a leendő tudósoknak.¹⁰ Olyan környezet volt ez, amely nem esett túlságosan messze azoknak a folyosóknak a világától, melyben Lloyd George vagy pl. Churchill járt. Ezt a nyugodt, zavartalan életet törték szét a történelem tragédiái; Toynbee annak a nemzedéknek volt tagja, mely átélte az első világháború által kiváltott sokkot és megdöbbenést.

Toynbee azonban nem csatlakozott a kortárs írókhoz, művészekhez, tudósokhoz akik föllázadtak környezetük és a kor ellen, és új értékeket próbáltak föllállítani; ő inkább tudatosan és némi pietizmussal az előző generációk hagyományait illetve azok értékeit próbálta megőrizni. A Study 12. kötetében például részletesen foglalkozik azokkal a vádakkal, melyek szerint elidegenedett saját kulturájától, sőt, szinte keresztes-háborút viselt a nemzeti történetírás és a nyugati beállítottságu történetiszemlélet ellen. Meg kell azonban jegyezni, hogy miközben heves kirohanásokat intézett a nyugati ember bünei és arroganciája ellen, igyekezett megvédeni azt az ugyancsak nyugati neveltetést és kultúrát, amely az ő saját stílusát és egész személyiségét is megformálta. Volt benne valami, ami nagyon hasonlatossá

tette H.G.Wells-hez, vagy Herbert Spencer-hez, akiket alsó-középosztálybeli ellenzékieknek nevezhetnénk /mai szóhasználattal/, amennyiben mindannyian gyűlölték és megvetették - bár időnként ambivalens érzéseket tápláltak vele szemben - az un. "Oxbridge" értelmiségi mentalitást.

Toynbee számára különleges jelentősége volt a család szellemi örökségnek, melyet a tudományok szeretete, a humanizmus és egy mélyen gyökerezett keresztény pietizmus határozott meg. Ez a családi háttér és hagyomány alakította ki egyéniségét és szellemisége alapvető vonásait. Nagyapja, egy neves fül-orr-gégész, és közismert filantrop, fáradhatatlanul iparkodott a munkásemberek életkörülményeinek javítása érdekében. A legnagyobb hatást azonban sem ő sem Toynbee édesapja, hanem egyik fiatalon elhunyt, zseniális nagybátyja, Arnold Toynbee, szellemi öröksége jelentette.¹¹

Feltűnő a hasonlóság a nagybácsi és az unokaöccs, Arnold J. Toynbee gondolkodásmódja között; mindketten szenvedélyesen érdeklődtek a történelem problémái iránt. Az idősebb Arnold, aki tudós létére vallásos meggyőződésű volt, szimbolikusnak és megdönthetetlennek tartotta a kereszténység igazságait, melyek elsősorban megerősítést nyerhetnek a helyes történelem-kritika által. Arnold J. Toynbee-ra jelentős befolyása volt édesanyjának is, aki - nő létére - tudományos képesítést szerzett, ami ritkaság volt abban az időben; Toynbee elmondja, hogy édesanyja keltette fel első-

ként érdeklődését a történelem kérdései iránt.¹²

Egy szó mint száz, Toynbee olyan családi környezetben nőtt fel, amely szinte tobzódott a tudományok iránti szenvedélyes érdeklődésben, az irodalom és egyéb művészetek szeretetében, a keresztény pietizmusban, a humanizmusban és a filozófiai igazságok megismerése iránti vágyban. Toynbee családjá ugyan a későviktoriánus középosztály szintjéhez mérten szerény anyagi körülmények között élt, de tagjai "zöld utat" kaptak a korabeli Anglia legjobb iskoláiba és egyetemeire, azaz az angol értelmiségi elit soraiba.

Arnold J. Toynbee, nagybátyja nyomdokain haladva, előbb az oxfordi Balliol College ösztöndijasa, majd - mindössze 23 évesen - tanára. Szakterülete az ókori történelem. A Winchester-ben majd Oxford-ban szerzett klasszikus görög-latin műveltségét egy kilenc hónapig tartó görögországi tanulmányuttal tetézte meg, melynek során alkalma volt személyes tapasztalatokat gyűjteni az ország történelméről, földrajzáról, gazdasági-politikai életéről és kulturális hagyományairól is.¹³

Midőn kitört az első világháború - a "nagy háború" - , hirtelen különleges tartalommal és jelentőséggel telítődtek Thuküdidész történeti írásai, melyekről Toynbee egyetemi előadásit tartotta.¹⁴ Nem vitás, hogy a világháború készítette első komolyabb történeti munkáinak megírására, ugyanakkor figyelmét saját civilizációjának problémáira, válságos

időszakaira /time of troubles/ irányította. 1913-ban, kévéssel a háboru kitörése előtt feleségül vette Rosalind Murray-t, Gilbert Murray, neves klasszika-filológus leányát, aki sokat segített neki munkájában.

A világháboru alatt a Külügyminisztérium Politikai-Hírszerzési Osztályán /Political Intelligence Department of the Foreign Office/ dolgozott. 1916-ban szerkesztésében jelent meg az un. Kék Könyv /Blue Book/, mely az örmények törökörszági kiirtásával foglalkozott /Treatment of Armenians in the Ottoman Empire/. Behatóan vizsgálta a belgiumi, franciaországi és lengyelországi német megszállás folyamán elkövetett bűncselekményeket is; számos vitairatot, tanulmányt és cikket írt, melyekben mind dokumentumokat mind szemtanúk elbeszéléseit egyaránt feldolgozott.¹⁵ Alaposabb vizsgálódás tárgya lehetne az a kérdés, hogy Toynbee - a kor szellemétől áthatva - mennyire hagyta befolyásolni magát a háborus hisztéria és propaganda által; mentségül jegyezzük meg, hogy idősebb, tapasztaltabb és politikailag jártasabb embereket is elkapta a kor szele.

Toynbee-nak - azt mondhatjuk - szerencséje volt, hisz megszta a besorozást az 1912. évi görögországi utazgatásai folyamán szerzett vérhas-megbetegedés szövődményeinek köszönhetően. Talán alkalmatlansága miatt érzett lelkipurdalása készítette a buzgó, hazafias szolgálatra, esetleg törleszteni szeretett volna valamit abból az adósságból, amit mások vérük

hullatása árán váltottak meg a harctéren.

Toynbee-nak voltak azonban - ennek ellenére is - személyes tapasztalatai is a háboru embertelenségeivel kapcsolatban /pl. az örmény genocidium/. A háboru alatt, 1915-ben jelent meg két fontos könyve, melyek már eredeti elgondolásokat tartalmaztak Európa, illetve az egész nyugati civilizáció történeti és politikai kérdéseiről.¹⁶

"A háboru első dőbbenete a kirobbanásához vezető konkrét problémák végtelen bonyolultságára irányította a figyelmet", írta "The New Europe" c. könyvének bevezetésében. Ennek a bonyolultságnak a behatóbb vizsgálatából született az a gondolat, hogy "Európa térképén két egymástól eltérő rendezőelv működik..."¹⁷ Ez a két erő egyrészt a nemzetiség, vagy nemzeti elv /Nationality/ másrészt a gazdaság /Economics/. Mindkét tényező alapvető, és egyiknek a szerepe sem csökkenthető. Ekkor Toynbee még úgy vélte, hogy a nemzeti elv nem "eredendő rossz", hanem a különböző népek önmegvalósításának és együttműködésre való hajlandóságuknak /will to cooperation/ megtestesülése. A másik meghatározó tényező a - már említett - gazdaság, egészen pontosan az ipari civilizáció gazdasága. Toynbee szerint a legtöbb európai nemzet balsorsa abban gyökerezik, hogy az ipari forradalom nélkül illetve azt megelőzve értékkel a nemzeti öntudatot, és a későbbi gazdasági szükségszerűség gyakran a nemzeti elvnek ellentmondó, vagy érvényre jutását keresztező megoldásokat diktált.

A probléma feloldása talán a nemzetek teljes önrendelkezésében, a gazdasági törvények lehetőleg szabad érvényesülésében és a kétoldalú kereskedelmi egyezményekben található. Toynbee álma ekkoriban egy amrikai típusu szövetségi Európa; minden reményét egy létrehozandó Népszövetségbe vetette /a wilsoni gondolat/.

Toynbee szellemi fejlődése a Study születéséig ill. politológiai munkássága a két világháború között

Toynbee külügyminisztériumi munkája során eljutott Versailles-ba is, ahol a brit küldöttség /közel-keleti szekció/ tagjaként részt vett a békekonferencián.¹⁸ A jelentős államférfiak közül J. Ch. Smuts, brit politikus és filozófus gyakorolta a legnagyobb hatást Toynbee-ra.¹⁹

Mindössze harmincéves, amikor kinevezik a bizánci és ujjörög studiumok professzorává a londoni egyetemen /University of London/. Amikor a békekötés után kitört az ellenségeskedés Törökország és Görögország között, Toynbee a "Manchester Guardian" tudósítójaként azonnal a helyszínre utazott, és 1921 folyamán hosszú időn át a görög hadsereggel együtt tartózkodott.

Mikor a görögök behatoltak Kis-Ázsiába, több ízben is szörnyű mészárlást vittek végbe a védtelen török lakosság között; Toynbee teketória nélkül nyilvánosságra hozta az erre vonatkozó bizonyítékokat, melyek nélkül valószínűleg ti-

tokban maradhattak volna a görögök tulkapásai. Ezekből a dokumentumokból, személyes élménybeszámolókból született "The Western Question in Greece and Turkey" című írása, mely széles körben magára vonta a figyelmet.²⁰

Toynbee súlyos vádakkal illette a nyugati diplomáciát a békeszerződések ügyefogyottsága és méltánytalansága miatt, mely - véleménye szerint - a szükségtelen vérontást és szenvedést okozta. Ebben a műben bukkan fel először a különböző civilizációk összehasonlításának lehetősége, sőt, jelentős hatása van Toynbee későbbi "prófétikus" történelembölcseletének kialakulására. A görögök és törökök küzdelmében a Nyugat hatását vélte fölfedezni: a nemzeti elv /Nationality/ és a gazdaság /Economics/ szerepét a régi kulturális értékek szétrombolásában illetve a változás és a konfliktusok kialakításában.

A Nyugat gyakorlatilag elkerülhetetlen behatása azonban lehetne teremtető erejű is, de csak akkor, ha a befogadó országok saját egyéniségük megőrzése mellett elfogadnak bizonyos konstruktív tulajdonságokat, és ha a Nyugat is bölcsen fölismeri ezt a világbéke szempontjából fontos szükségszerűséget. 1924-ben, a londoni görögök - akik mélységesen fölháborodtak a görög-török viszály "pártatlan" szemléletén, és akik Toynbee egyetemi tevékenységét anyagilag is támogatták - megvonták támogatásukat, és Toynbee-nak bucsuznia kellett a katedrától.

1925-től a "British Institute of International Affairs" /Brit Külügyi Intézet/, későbbi nevén "Royal Institute of Foreign Affairs" /Királyi Külügyi Intézet/ vezetője. 1925-től 1956-ig szerkesztette, és sokszor írta, a "Survey of International Affairs" /Külügyi v. Nemzetközi Szemle/ sorozatot.²¹ Ezzel egyidőben írta /a háborus esztendőket leszámítva /monumentális művét, az "A Study of History" /Tanulmány a történelemről/ vaskos kötetét.

A "Survey" világszerte elismerést aratott naprakésziségeivel, pontosságával és azzal a Toynbee-ra oly jellemző eredetiséggel, ahogy az egyes - sokszor térben és időben is eltérő - események között igyekezett párhuzamot vonni; 1936-ban még Adolf Hitler is adott egy több mint kétórás interjút a "Survey"-t szerkesztő Toynbee számára.

Közben Toynbee keményen dolgozott a "Study" első kötetén; rendszerint az év első felét a "Survey" összeállításával, második felét pedig a "Study" munkálataival töltötte. A két tevékenység egyre-inkább összefonódott: a "Survey" gazdag forrásanyaga a "Study"-t gyarapította, míg a "Study"-ban megfogalmazódó történetiszemlélet a "Survey" évfolyamainak szerkezetét befolyásolták.²²

Már ebben az időszakban megfigyelhető az az érdekes kettősség, ahogy Toynbee az emberi eseményekről vélekedett - Isten Országá és az Ember Országá -, azaz az objektív elemzés és a heves moralizálás kettőssége. A második világ-

háborút megelőző esztendőkhben az egyetemes történelem professzora a londoni egyetemen /Research Professor of International History/, de közben elmélyülten dolgozik a "Study" első kötetein, melyekből az első három kötet 1934-ben a második három pedig 1939-ben látott napvilágot.

A hatalmas mű gondolata már 1921-ben elkezdte foglalkoztatni a fiatal történészt, de az előkészületeket csak 1927-ben kezdte el, a mű írásához pedig 1930-ban fogott hozzá.²³

Az "A Study of History" köteteit lapozgatva szembetűnő a görög kultúra és szellem erőteljes hatása.²⁴ Toynbee történelme - Thuküdidész írásaihoz hasonlóan - elgondolkodtató hasonlóságot mutat a görög tragédia szerkezetével.²⁵ Még a civilizációk összeomlásának modelljét is a görög történelem alapján állította össze. A "Study" figyelmes olvasója könnyen észreveheti, hogy Toynbee történeti koncepciója épp ezen a területen - Görögország, Törökország és bizonyos mértékig az egész iszlám világ - a legerősebb és a legmegalapozottabb. Ezeket a kérdéseket igen alaposan ismerte, és nem volt szüksége másodkézből vett, sokszor nem hitelt érdemlő forrásokra mint a történelem egyéb tájain.

1931-ben jelent meg "A Journey to China" című utikönyve, melyben elmeséli találkozását Csang Kaj-sekkel, és sok más érdekes, személyes tapasztalatát is megosztja az olvasóval. Toynbee feltehetően nagy hasznát vette ezeknek a

személyes távol-keleti benyomásoknak, melyek a "Study" anyagát is gazdagították. A következő esztendőkből is jelentek meg hasonló stílusú, érdekes utikönyvei.²⁶

Utazásai és történeti vizsgálódásai folyamán, Toynbee arra a megállapításra jutott, hogy a nyugati civilizáció a bomlás állapotába került, tönkretették és széthúzták a nemzeti, hatalmi törekvések, melyekre a Nyugat - ezigdig - képtelen volt termékeny választ /creative response/ adni. Közben megvizsgálta a nyugati civilizáció hatását más civilizációkra, fölfigyelt a Nyugat és az ún. nem-nyugati civilizációk összeomlásának hasonló vonásaira. A kutatás során, Toynbee legalább három nem-nyugati civilizációs örökséggel került közeli ismeretségbe.

Az egyes civilizációk bomlásának kérdését vizsgálva a következő problémák merültek föl: Mi valójában a civilizáció? Hány civilizáció létezett már? Hogyan születtek, növekedtek, és omlottak össze? Milyen általános érvényű következtetéseket lehet levonni ebből a "gigantikus" drámából?

Eredjünk Arnold. J. Toynbee nyomába, hisz ő pont ezeknek a kérdéseknek a megválaszolását tűzte ki legfőbb célként maga elé.

AZ "A STUDY OF HISTORY" SZERKEZETE ÉS FŐ GONDOLATMENETE

1. A történelmi gondolkodás relativitása és a civilizációk összehasonlító tanulmányozása

"The Relativity of Historical Thought" /A történelmi gondolkodás relativitása/, ezt a címet viseli a "Study" első kötetének bevezető része, melyben Toynbee a modern történetírás "iparosodását" /industrialization/, nagyüzemi módszereit kritizálja. "Elveszett a szintézis", mondja Toynbee. A másik szintén súlyos betegsége a modern történettudománynak a nacionalizmus. Az "iparosodás" következtében a történettudósok mesterei lettek a mechanikus módszerek alkalmazásának és a kutatás megszervezésének; ezért azonban nagy árat kellett fizetni, ugyanis a "skatulyázás" hatására a történetek jóformán képtelenné váltak az élet és a történelem "egész-ként" való átélésére, szemlélésére.

Helytelen - mondja Toynbee -, hogy a kutatások fő irányát kizárólag a rendelkezésre álló, kellő számú források, dokumentumok határozzák meg. "A feladat lehetetlen, és mégis hozzá kell látni", írja Toynbee. A nacionalizmus legfőbb veszélye a történetíró számára pedig az, hogy egy esetleges szintézis hamis kiindulópontjához vezetett.²⁷ Különböző okokból és eltérő módon a legtöbb történettudós a nemzetet tekintette a történelmi kutatás kiindulópontjának és alapegységének" részben szakmai tapasztalatok, részben egy pszichológiai

konfliktus /valamilyen egység utáni vágy illetve szükséglet/ és részben a kor általános szelleme" alapján.²⁸

Toynbee véleménye szerint azonban téves az az elképzelés, mely szerint a történelem tanulmányozásának "intelligibilis" egysége csak a nemzet lehet. Ez a kiindulópont vagy egység, sokkal inkább, a társadalom /society/ vagy a civilizáció fogalmában keresendő. Vegyük például Anglia történelmét; az időben visszafelé haladva, azt tapasztaljuk, hogy Anglia csak egy része a Római bukását követően létrejött egész nyugati civilizációnak.²⁹ Toynbee ezeket a társadalmakat /Societies/ illetve civilizációkat tekinti a történelmi kutatás alapegységeinek, tehát vizsgálódása is ebbe az irányba halad.

Az első és legfontosabb feladat a civilizációk meghatározása és azonosítása /identification/. A civilizációk közös kritériumait keresve eljutunk a "leszármazást jelölő affiliáció és kiegészítő párja, az eredetet jelölő apparentáció" /apparentation-and-affiliation/ kulcsfontosságú mozzanatához. Ez a mozzanat határozza meg alapvetően a Hellén társadalom és a nyugati illetve az ortodox-keresztény társadalmak közötti ős-utód viszonyt. Alaposabb tanulmányozás során a modern iszlám társadalomról is kiderül, hogy az Iráni és az Arab társadalmak egysége, sőt az utóbbi kettő is egy őseredeti Szíriai társadalom kapcsolt utódai.

Toynbee ezután hozzálátott az egyes civilizációk azono-

sítását /identification/ meghatározó kritériumok kidolgozásához. A civilizációk történetében mindig, illetve majdnem mindig, található egy korszak, melyet az un. "egyetemes-v. világállam" /universal state/ korának nevezhetünk. Ezt a kort a "felfordulás időszaka" /time of troubles/ előzi meg, amikor a különféle politikai pártok és irányzatok közötti harc olyan mértékig fokozódik, hogy a már elviselhetetlen helyzet feloldására és megszüntetésére valamelyik irányzat uralma alá gyűri az összes többi, és létrehozza, illetve rájuk kényszeríti a békét /Pax Romana/.

Az "egyetemes állam" ebben az időszakban a hanyatlás állapotában van, és hiába hoz némi "megkönnyebbülést" az előző korszakhoz viszonyítva, mégis csak egy "vénasszonyok nyara" /Indian Summer/. A viszonylagos nyugalom és béke időszakát követi a belső és külső proletariátus /internal and external proletarianism/ kialakulása és fejlődése, miután elidegenedtek az "egyetemes állam" tradícióitól és uralkodó osztályától. A belső proletariátus sajátos alkotása és terméke egy un. "magasabbrendű vallás" /higher religion/, amely létrehozza az "egyetemes egyházat" /universal church/. A külső proletariátus "barbár" hordái pedig elsősorban a népvándorlást idézik elő.

Ebből a két elemből kovácsolódik össze az új, kapcsolt /affiliated/ civilizáció illetve társadalom. Megvizsgálva minden létező civilizációt, és történelmüket visszafelé kö-

vetve mostmár a fenti kritériumokat alkalmazva, Toynbee főlvázolja az összes már elpusztult vagy még élő civilizációt, melyet módszerével azonosítani lehet.³⁰

Összesen hat eredeti, kapcsolattalan civilizáció létezett, melyből kettő /az Egyiptomi és az Andok-beli/ utódok nélkül tűnt el, és további négy /a Kinai, a Maja, a Minoszi és a Sumér/ pedig tovább folytatódott új /kapcsolt/ civilizációkban. Négy másik civilizáció /Hettita, Szíriai, Hellén? és Indiai? - az utóbbi kettő kérdéses Toynbee véleménye szerint/ nyilvánvalóan "infra-kapcsoltak", azaz nem szembeszökő az első nemzedékbeli civilizációkból való származás /hiányzik az a kapocs, amit az "egyetemes egyház" kialakulása hoz létre/.

Hat kapcsolt /Nyugati, Ortodox-keresztény, Távol-keleti, Iráni, Arab, Hindu/ és további ún. "Tul-kapcsolt" /supraaffiliated/ civilizáció /Babiloni, Yukatani, Mexikói/ következik a sorban; az utóbbi három esetében az örökség rendkívül erős.

Az imént vázolt tizenkilenc civilizációhoz kapcsolódik még az Ortodox-keresztény orosz oldalága illetve a Távol-keleti japán oldalága: ez így összesen huszonegy.

A következő lépésként Toynbee-nak mostmár bizonyítania kell, hogy ezek a térben és időben egymástól jelentősen elválasztott civilizációk összehasonlíthatóak. Ennél a pontnál hevesen támadja a történelem egységének elvét /"Unity of

History"/, mely szerint a történelem egyetlen, összefüggő áradat. Az az európai elképzelés, hogy csak egyetlen civilizáció létezik, téves, és három alapvető félreértésből, illetve félreértelmezésből /misconceptions/ magyarázható: egy egocentrikus illuzió, a statikus Kelet divatos jelszava és a növekedés egyenes vonalú mozgásként való helytelen értelmezése.

Miután imigyen megtisztította Toynbee az utat, hozzálátott az egyes civilizációk összehasonlító elemzésének.

2. A civilizációk keletkezése /Geneses/

Az első probléma természetesen a különböző civilizációk keletkezésének a kérdése: hogyan születnek? A statikus és dinamikus, illetve a - Toynbee által kinaiból kölcsönvett - "Yin és Yang" örökös ritmusában és váltakozásában, egy rendkívül hosszú és primitív Yin állapotot, melynek tartalmát egyrészt a tehetetlenségi erővel, másrészt egy működőképes integrációhoz való ragaszkodással magyarázhatjuk, a civilizáció dinamizmusa megtörte az elmúlt kb. hatezer esztendőben.

Vajon mi okozta ezt a változást? Szokásos módszeréhez híven, Toynbee először szemügyrevesz és - természetesen - elutasít egy sor hipotézist keresve a megfelelő utat az elfogadható magyarázathoz. Alapos antropológiai ismeretei azt diktálják, hogy utasítsa vissza a faji magyarázatokat.³¹

Azok az elképzelések, melyek szerint az emberiség egyes

részeinél bizonyos "faji" sajátosságok határoznák meg, és magyaráznák a civilizáció eredetét, egyszerűen számarások vagy - ami még rosszabb - csalások. Isten sem lehet a civilizáció forrása, hiszen ha a "faj" túl kézenfekvő, akkor Isten tulságosan átfogó és mindenható. Isten fölfogható mint egy transzcendens "első ok", vagy mint egy bergsoni "teremtő immanencia" /Toynbee leginkább ez utóbbi nézetet osztja/, de az elképzelhetetlen, hogy az egész emberi nem helyett csak egy részének lenne a hajtóereje.³²

Marad a környezeti hatásokon alapuló magyarázat, mely - bár távolról sem tökéletes - megadhatja a válasz kulcsát. "A két környezeti elem /emberi és nem-emberi/ szinte teljesen azonos kombinációja az egyik esetben kiválthatja egy civilizáció keletkezését, míg a másik alkalommal abszolút hatástalan anélkül, hogy ésszerű magyarázatot tudnánk adni az eltérésre", mondja Toynbee.³³

A civilizációk ezzel szemben, pontosan eltérő környezetben születnek. Tehát a környezeti tényezők jelentős hatást gyakorolnak az egyes civilizációk kialakulására, de mégsem magyarázzák meg a lényegét, jelesül a civilizációk születését.

3. Kihívás és válasz /Challenge and Response/

A választ a Kihívásban /Challenge/ találhatjuk meg, melyre vagy érkezik válasz /Response/, vagy sem. Vajon mi dönti el a válasz hatékonyságát illetve, hogy egyáltalán lesz-e válasz? Szükségtelen egyformaságot keresni a "Kihívás-és-Válasz" motivumában, mert olyan ez, mint egy bridzs-játék vagy egy csata. Az emberi elem az, ami kiszámíthatatlanná teszi a történelmet, és - akár csak egy csata esetében - hiába ismerjük az erőket, a stratégiát, az ellátást és a felszerelést, mégis tévedhetünk az események kimenetelének megítélésében, mert teljesen bizonytalan és kiszámíthatatlan az egyes emberek reagálása egy konkrét léthelyzetben.

A történelem alapvetően indeterminált, azaz nem lefutott játszmákról van szó, és nagy merészség jóslásokba bocsátkozni a jövőt illetően. A civilizáció születésének egyes variánsait a "Kihívás-és-Válasz" elmélete alapján kell megvizsgálni. A kihívások változóak; lehetnek pl. elsivatagodást okozó éghajlati változások, vagy pl. állandó esőzés és az őserdő nehézségei /pl. a maják esetében/. A civilizáció egyetlen esetben sem valamilyen különlegesen kellemes környezetben fejlődött ki. A "termékeny" kihívás nem lehet túl erős sem /nincs esély a válaszáadásra/ és tulságosan gyenge sem /nem vált ki választ/, hanem az ún. "arany középutat" kell biztosítani.

A civilizáció tehát nem a paradicsomi állapotok terméke; gyakran rendkívül ellenséges körülmények ösztönzésére születik

meg. Az ilyen nehéz körülmények /hard ground/ ösztönző hatásán kívül, számottevő lehet az új körülmények /new ground/, a csalások /blows/ és a büntetettség illetve számkivetettség serkentő befolyása is.³⁴

A megfelelő kihívásra adott válasz már lehet kreatív, és ez a civilizáció kialakulásához illetve további növekedéséhez vezethet. A legtermékenyebb kihívásokra adott sikeres válaszokat követően az egyes civilizációk a teremtő kisebbség /creative minority/ tevékenysége révén növekednek, és fejlődnek.

Ez a teremtő kisebbség a társadalom hivatott, vezető ereje, mely a társadalom különböző szféráiban fejtheti ki áldásos tevékenységét /politikában, művészetben, vallásban stb./. Bizonyos esetekben a teremtő kisebbség létrehozza saját, különös intézményét ill. intézményrendszerét, más esetekben pedig a régi intézményeken keresztül munkálkodik.

A fejlődés egyik fontos mozgatórugója a mimézis: a társadalom többsége utánozza a kisebbség "reprezentatív" tetteit; "... bármely adott társadalom tagjainak többsége személyes életének szűk köröcskéjét úgy terjeszti ki, hogy másodlagosan egy csoportnyi társának reprezentatív tetteiben éli ki magát", mondja Toynbee. Ennek a "kiélésnek" a lényegi eleme a mimézis, melyet Toynbee úgy határoz meg, mint bizonyos közkincs utánzás révén történő elsajátítást. A mimézia a már említett, statikus /Yin/ és dinamikus /Yang/ ál-

lapotokban egyaránt megtalálható. A különbség az, hogy a Yin fázisban a mimézis az öregek és a halottak felé fordul, míg a civilizációkban, azaz a Yang fázisban a mimézis a jövő felé, a teremtmény kisebbség felé fordul, és a társadalom dinamikus mozgásba lendül.

A többség utánzási készségét a teremtmény kisebbség "természetes" vonzereje serkenti föl. A kisebbség a kihívásra adott sikeres válasszal bizonyítja életrevalóságát.

A kihívások tehát - mint korábban láttuk - lehetnek termékenyítő hatásúak, túlságosan gyengék, vagy elviselhetetlenül erősek. Ilyen szempontból Toynbee megkülönböztet teljesen kifejlődött, fejlődésükben megtorpant /arrested/ és meddő vagy életképtelen /aborative/ civilizációkat.

Azokat a civilizációkat tekinthetjük meddőnek, melyek sohasem jutottak el az érettség állapotáig. A fejlődésükben megtorpant civilizációk pedig egy ún. történeti gyermekparalízis áldozatai /Nomád, Eszkimó, Polinéziai, Oszmán-török és Spártai/. Ezeknek a népeknek a civilizációi vagy specializálódtak, vagy kasztokba merevedtek. Az eredmény egyfajta "dehumanizálódás" lett: az egyén teljes feloldódása a csoportban. Sőt, szörnyszülötteket is létrehozottak: az ideális eszkimó pl. egy "triton", egy amolyan ember-csónak-féle. A nomádok pedig olyan mértékben specializálódtak a lovas életmódban, hogy életfeltételeik újratermelése lovaik nélkül már elképzelhetetlen /az ideális nomád a kentaur/.

A Study második kötetében Toynbee kitér, és felsorolja az un. meddő civilizációkat is: Távol-nyugati keresztény, Távol-keleti keresztény és Skandináv; ezeket a civilizációkat még csirájában elfojtottak az előttük tornyosuló nehézségek.

4. A civilizációk növekedésének természete

A következő kérdés a civilizációk növekedésének természete. A növekedés egyáltalán nem törvényszerű, és nem következik egyértelműen a civilizáció megszületéséből; gondoljunk csak a már említett, fejlődésükben megtorpant /arrested/ civilizációkra.³⁵

Mint a hegymászó, aki feljutott egy bizonyos magasságig, ahol ugyan meg tud kapaszkodni, és így nem esik le, de továbbmenni már képtelen, ugyanez a helyzet a fejlődésükben megtorpant civilizációkkal is. A sors végzetes merevségre /fatal rigidity/ és veszedelmes mozgásképtelenségre /perilous immobility/ ítélte ezeket. Vajon mi készíteti a civilizációkat további növekedésre? "Az optimális kihívás /challenge/ nemcsak egyszeri váladásra készítet, hanem lendületet is ad a civilizációnak, a megvalósítástól egy új küzdelemig egy probléma megoldásától egy másik probléma kitűzéséig, a pillanatnyi nyugalomtól az ismételt mozgásig", mondja Toynbee.³⁶

Kell lennie egy "élan vital"-nak, mely a kihívott félt

kibillenti korábbi egyensúlyából, és egy újabb egyensúly elérésére ösztönzi; ez időről időre megismétlődhet. Ime a történelem dialektikus mozgása Toynbee felfogása szerint. Mielőtt rátérne a növekedés természetének alaposabb vizsgálatára, bizonyos ködképekre hívja föl az olvasó figyelmét. Véleménye szerint sem a földrajzi terjeszkedés sem a technikai haladás nem bizonyítja egyértelműen a növekedés meglétét.

A földrajzi terjeszkedés gyakran a társadalom betegségének /social disease/ biztos jele; ez "a hüllők halálos betegsége, amikor az emlősök térhódításának előestéjén óriási méretűre növekedtek, vagy a gigantikusra nőtt Góliát nyavajája, akit Dávid végülis legyőzött."³⁷

A technikai fejlődéssel kapcsolatban pedig számos eset bizonyítja, hogy a technikai előrehaladás és a hanyatlás nem egymást kizáró fogalmak. A növekedés legbiztosabb jele a szellemi elmélyülés /spiritualization/ és az "égi javak" felé fordulás /etherialization/, azaz a makrokozmoszból a mikrokozmosz irányába tart a mozgás, ami annak fölismerése, hogy az igazi értékek a lélek mélységeiben és magasságaiban nem pedig az anyagi dolgokban keresendők.

A 19. század végének dekadens művészei és filozófusai úgy vélekedtek, hogy az igazán kiváló irodalom és művészet tulajdonképpen mindig egy haldokló kultúra vigasza. Ezzel szemben Toynbee a zenitjén álló civilizáció termékének véli

a magasabbrendű művészetet. A gondolat, a szív és a fennkölt lelki állapot tulsulya biztosítja a szabad akaratot a növekedő civilizációban: az egészséges társadalom tudja, merre tart, és dönt saját sorsáról. Az összeomlás egyik biztos jele ennek a szabad akaratnak a hiánya.

A növekedés természetének vizsgálata folyamán, Toynbee erősen támaszkodik Smuts elképzelésére, az egyén és a társadalom kapcsolatára vonatkozóan, és Henri Bergson "teremtő individuum" koncepciójára. A fejlődés nem automatikus vagy öntudatlan: az egyéni teremtő erő sajátos megnyilvánulásai váltják ki, melyek lényegében misztikusak, sőt, művésziek.

"Csak a génusz lökése kényszeríti mozgásra az emberi tehetetlenséget", mondja Bergson.³⁸ Bizonyos társadalmi feltételek között azonban még a génusz impulzusa sem elegendő; az adott társadalmi helyzet határozza meg, vajon megértésre vagy elutasításra talál a teremtő génusz. Ez a teremtő folyamat leginkább a "visszahuzódás-és-visszatérés" motivumával szimbolizálható. A misztikus töprengéséből és transzcendens tapasztalatok világából visszatérő génusz történelmi utját jelzik olyan óriás egyéniségek mint pl. Jézus, Pál apostol, vagy Konfuciusz.

Nemcsak egyének, hanem egész közösségek is /pl. Athén, mint Hellasz tanító mestere/ eljátszhatják ezt a történelmi szerepet. Összefoglalva az eddigieket a növekedés tehát főbb vonalakban a következő módon történik: a teremtő kisebbséget

/creative minority/ utánozza - gondoljunk a mimézis szerepére - a társadalom alkotásra képtelen többsége /uncreative majority/, és amíg az előbbi elit jól végzi dolgát, valószínűleg nem lehet komoly baj. A növekedés egyik legbiztosabban fölismerhető következménye a differenciáció, azaz a zenitjére érkező civilizáció határozottan és tisztán elkülöníthető a többi civilizációtól.

5. A civilizációk megroppanásának természete

A fentiekből kiderült, hogy a növekedés elsősorban a teljesen kifejlődött civilizációk sajátja, mert ezek képesek bizonyos korszakaikban pozitív és termékeny válaszokat adni az egyes kihívásokra. A civilizációk fejlődése azonban a kihívásokra adott sikeres válaszok ellenére eljut egy csúcspontra, amikor a teremtő kisebbség /creative minority/ elveszti bergsoni "élan vital"-ját, és uralkodó kisebbséggé válik, ami már a civilizáció megroppanását jelzi. A teremtő kisebbség teremtő erejét fölváltja az uralkodó kisebbség gyakran militarista hatalma.

Ezzel a kérdéssel, azaz a civilizációk megroppanásának természetével Toynbee a Study negyedik, és talán legérdekesebb fejezetében foglalkozik. "A civilizációk megroppanásának problémája egyenesen a képünkbe bámul", mondja a bevezetésben.³⁹ Bár saját civilizációinkhoz, a Nyugatihoz, túlságosan közel állunk, és nincs megfelelő perspektívánk a

tisztánlátásra, mégis minden jel arra enged következtetni, hogy az interregnum vagy "zürzavaros idő" /time of troubles/ időszakában élünk.

"A civilizációk megroppanását három pontban összegezhetjük: a kisebbség elveszti teremtő erejét; válaszul a többség visszavonja a mimézist; következésképpen a társadalom mint egész elveszti egységét."⁴⁰

Toynbee nem ért egyet Oswald Spengler-rel, aki szerint kikerülhetetlen életciklusokról van szó az élő organizmusok analógiájára, és vitatja Platón nézetének /faji degeneráció/ helyességét is csakugy, mint például a visszatérő ciklusok gondolatát. A történelemben és azon belül a civilizációk életében van ugyan bizonyos ritmus, de az sohasem pusztán ismétlődés. A civilizáció halála nem olyan szükségszerű, mint az emberé, mert "a teremtő cselekvés isteni szikrája bennünk található."⁴¹ A civilizációk megroppanásának indokául azokat a magyarázatokat sem fogadhatjuk el - véli Toynbee, melyek szerint az összeomlás oka pl. a környezet fölötti uralom elvesztése.

A megoldás a társadalom öngyilkos hajlamaiban található. A civilizáció megroppanásának végső oka minden esetben valami belső fogyatékoság /self-failure/, végzetes gyengeség illetve a kihívásra adandó válasz elmaradása.

"Belső árulás áldozatai vagyunk /we are betrayed by what is false within/", mondja Toynbee. Léteznek erők, me-

lyek a civilizáció öregedésével együtt erősödnek, és csökken-
tik a teremtő válasz lehetőségét és esélyeit. A mimézis mecha-
nikussá válása a civilizációk un. Achillesz-sarka; az intéz-
mények működése problematikusává válik.

A régi intézmények haszontalan tömege lezárja az utat,
amikor megjelenik egy új kihívás, így lehetetlenné válik po-
zitiv választ adni; problémás teli üvegbe friss bort tölte-
ni - mondhatnánk. Ezenkívül az emberek hajlamosak a babérjai-
kon pihenni és régi dicsőségükről álmodozni abban a hitben,
hogy ami egyszer már bevált, beválik majd máskor is. Ez az un.
győzelmi mámor /intoxication of victory/ a melegágya az ön-
gyilkos /suicidal/ militarizmusnak, ami szinte minden eset-
ben végzetesnek bizonyul.

6. A civilizációk felbomlásának természete

Csakugy mint a növekedés, a civilizációk felbomlása sem
feltétlenül szükségszerű folyamat. Néhány civilizáció /pl.
az ókori Egyiptom/ a megroppanást követően évszázadokig egy-
fajta "kővédermedt" állapotban /petrified state/ marad a fej-
lődésükben megtorpant /arrested/ civilizációkhoz hasonlóan.
A felbomlás legfontosabb kritériuma és egyben fölismerhető
tünete is az általános "Schisma", mely egyrészt kifelé a tár-
sadalomban, másrészt befelé az individuum lelkében nyilvánul
meg. A társadalom schismája mind horizontális mind vertikális
irányban megtalálható.

Az előbbi esetében, a korábban /ci-devant/ teremtmő kisebbség, melyet a tömegek szívvél-lélekkel követtek és utánoztak /mimézis/, alkotásra képtelen, uralkodó kisebbséggé válik, mely már csak erőszakkal vagy csalással tudja megőrizni hatalmát. Az uralkodó kisebbség megjelenésével együtt a társadalom elemi erejű szakadáson megy keresztül, melynek folyamán kialakul a belső- és külső proletariátus /internal and external proletarist/.

Mivel az uralkodó kisebbség /dominant minority/ már csak erőszakkal tudja biztosítani hatalmát, a tömegek, azaz a külső- és belső proletariátus támadásba lendül a civilizáció ellen. A külső proletariátus a civilizáció határmezsgyéjén élő barbárok, akiket a növekedés időszakában sikerült függő viszonyba hozni és részben megtéríteni. A megroppanást követően azonban a korábbi kezes bárányból halálos ellenség válik.

Az un. belső proletariátus a teremtmő erejét elvesztett vezetőkből kiábrándult tömegekből formálódik, akik egyfajta szecesszióval válaszolnak korábban tisztelt uraik csődjére.

/A vertikális schisma" csak "a különböző közösségek nem megfelelő társadalmi tagozódását jelenti./

Az uralkodó kisebbség azonban még rendelkezhet bizonyos teremtmő erővel; létrehozhatja az un. egyetemes államot /Universal State/. Természetesen nem lehet vitatni eme politikai teljesítmény értékeit, hiszen egy időre békét és "biztonságot" nyújt a fölborult társadalom számára. Létrehozhat olyan jelen-

tős filozófiákat mint pl. a buddhizmus, a konfucianizmus vagy a sztoicizmus. A felbomlás korszakának csúcsteljesítményét azonban a belső proletariátusnak köszönhetjük, mely megalkotja az un. magasabbrendű vallást /higher religion/, miután eredménytelenül kísérletezett a forradalmi erőszak alkalmazásával. /Ebben a felfogásban a marxi örökségre épülő modern kommunizmus egy olyan vallásnak tekinthető, mely "ígéretes" és bizonyos értékes elemei ellenére egyértelműen bukásra van ítélve primitív erőszakossága miatt./

A belső proletariátussal ellentétben, a külső proletariátus szerepe leginkább destruktív, bár adott esetben magas színvonalu költészet vagy egy új vallás hordozója illetve létrehozója is lehet.

A lélek belső schismáját vizsgálva, Toynbee igyekszik általánosságukban megragadni a teremtő erő elvesztésére jellemző ESZMÉKET, VISELKEDÉSI MÓDOKAT és ÉRZÉSEKET, melyeket a vizsgálódás során ellentét-párokkal ír le. Ezek az ellentét-párok a teremtő cselekvés alternatívái lehetnek. A VISELKEDÉS ellentét-párja a féktelenség /abandon/ és az aszkétizmus; az ÉRZÉSEK-é a büntudat /sense of sin/ és a sodródás érzése /sense of drift/; az ESZMÉK-nek két ellentét-párja lehetséges: 1/ az erőszakba torkolló ARCHAIZMUS és FUTURIZMUS /reakciós és forradalmi/, 2/ az erőszakmentes MAGÁBAVONULTSÁG és MEGDICSŐÜLÉS./Detachment and Transfiguration/.

Az ARCHAIZMUS és a FUTURIZMUS esetében az elviselhetetlen

jelentől való menekülésről van szó; az első esetben az idő kerekének visszaforgatásával, a másikkban pedig előrehajtatásával.

A két pár közötti kapcsolatrendszer lényege, hogy az un. ARCHIKUSOK hajlamosak a magukbavonulásra, míg a kiábrándult FUTURISTÁK a megdicsőülés apostolaivá válhatnak. Az uralkodó kisebbség filozófiájának /sztoicizmus, buddhizmus vagy pl. a schopenhaueri filozófia/ célja elsősorban a magábavonulás illetve visszahuzódás /withdrawal/. "Bármennyire is dicséretesek ezek a filozófiai teljesítmények, sajnos mind 'sterilnek' bizonyulnak", mondja Toynbee, ugyanis nem vezetnek sehová, hiszen a visszahuzódást /withdrawal/ nem követi visszatérés /return/.

A társadalom betegségének tünetei, a sodródás és az összevisszaság érzése. Az a határozott és világosan megkülönböztethető stílus, művészet, nyelv, irodalom és gondolkodás, mely a növekedés szakaszának jellemzője, átadja helyét a kulturális bizonytalanságnak, a következtetlenségnek és az összevisszaságnak; ráadásul mindezt paradox módon átfogja egy uniformizálásra való törekvés, mely az egyén akár totális fölszivódásához is vezethet egy orwelli totalitáriánus rémálomban. /Ez utóbbi - az emberiség szerencsétlenségére - talán nem is "csak" rémálom!/

Az értékek eme zürzavarát némileg enyhítheti - egy ideig - az egység és valamilyen "biztonság" érzése és tudata. Ebben

az időszakban van esély az un. magasabbrendű vallás /higher religion/ kialakulására.

Nem esett még szó a MEGDICSŐÜLÉS kérdéséről, mely Toynbee számára az igazi megoldásnak tűnik. az EMBERBEN TESTTÉ VÁLT ISTEN-ben /God Incarnate in a Man/ rátaláltunk végre a terem-
tő géniuszra, aki túlhaladja az ARCHAIZMUS-t és a FUTURIZMUS-t, hiszen Ő visszatér /return/, hogy az igazság és az élet igéjét hirdesse.

A Nyugati civilizációnak vissza kell térnie a keresztény örökség eredeti lényegéhez, ha nem akar az elpusztult civilizációk sorsára jutni.

7. Egyetemes államok és egyetemes egyházak

Toynbee nézetei a történelemről a 40-es években és az 50-es évek elején voltak a legnépszerűbbek; még kritikusai is elismeréssel adóztak fantasztikus teljesítményének, vagyis a Study első hat kötetének. Később sokan úgy vélekedtek, hogy talán itt kellett volna megállni, és a rendszert befejezettnek tekinteni. Toynbee azonban nem hagyott kétséget affelől, hogy folytatni kívánja munkáját. A második világháború alatt kénytelen volt félretenni a további kötetekhez már összegyűjtött anyagot és az elkészült feljegyzéseket, a vihar elcsitultával azonban ismét munkához láthatott.

Toynbee még a hatodik kötet befejező részében kifejti azon véleményét, hogy a történelemben végiglüktető /a sziv

összehuzódásához illetve kitágulásához hasonlatos/ ritmus, mely az egyes civilizációk születésében és felbomlásában testesül meg, nem egyszerű, steril ismétlődés, hanem célja van; a civilizációk nem diszkrét társadalmi organizmusok, mint Spengler gondolta, hanem mindegyik hátrahagy valamilyen örökséget, amit a következő ciklus civilizációja fölhasznál.

"A kerék örökös forgása nem hiábavaló, ha minden fordulatonál egy olyan járművet visz, amelyik egyre közelebb kerül az uticélhoz."⁴²

A civilizációk haláltusája életrekelti az egyetemes államot /Universal State/ és az egyetemes egyházat /Universal Church/, melyek - főként az egyetemes egyházak - túlélik, és túlhaladják az egyes civilizációkat, melyek halálos vergődésük közepette létrehozták őket.

Fölmerül a különböző civilizációk egymás közötti kapcsolatainak kérdése, azaz hordoz-e valamilyen tartós értéket a növekedés és felbomlás hatalmas ciklusa.

Térjünk vissza egy pillanatra a szerző életére, hisz a második világháború alatt és közvetlenül utána jelentős változások állottak be sorsában. Először is abba kellett hagynia a Study munkálatait, ugyanis a háború alatt a Külügyminisztérium Kutatási Osztályának igazgatója; másodszor elvált korábbi feleségétől, Rosalind Murray-tól, és feleségül vette Veronica Boulter-t, akinek hathatós segítségével és közremű-

ködésével szerkesztette a "Survey" tíz háborús kötetét.

Közben a Study növekvő sikerének köszönhetően egyre több lehetősége támadt népszerű előadások megtartására illetve a művelt nagyközönségnek szánt könyvek megírására.⁴³ A Study utolsó négy kötete végülis 1954-ben jelent meg, majd pár esztendő múlva, a szerző közreműködésével és engedélyével, D.C.Somervell rövidített formában is kiadta mind a tíz kötetet.⁴⁴

Térjünk rá az utolsó kötetek közelebbi tanulmányozására. A Study hetedik kötetének első része az egyetemes államok /Universal States/ funkcióival foglalkozik. Toynbee nem fektetett túl nagy energiát az egyetemes államok részletes elemzésébe, mert ezek "csak a civilizációk felbomlásának melléktermékei." Sajnálatos tény - Toynbee szerint -, hogy az emberiség mégis úgy tekint ezekre az időszakokra, mint a történelem nagy korszakaira /Római Birodalom, Kínai Császárság, vagy pl. Napóleon Császársága/.

Egyesek rendkívül hosszú ideig fennálltak - bár, Toynbee nézete szerint, csak "megcsontosodtak". Vitathatatlan azonban, hogy jelentős szolgálatot is tettek az emberiségnek, és ideig-óráig a békét is megőrizték. Toynbee a konkrét tények tömegét tárja elénk koncepciója bizonyítására.⁴⁵

Mindenesetre némileg meglepő, hogy a Toynbee által nem túl sokra becsült korszakok, az egyetemes államok kora - melyet az alkotásra képtelen kisebbség /uncreative minority/

ural - számos pozitívummal is tud szolgálni esetenként. A késői Római Birodalomban például szerencsésen elhalványult az uralkodó és az alattvalók közötti különbség.⁴⁶

Toynbee stílusa helyenként szinte hipnotikus hatással van az olvasóra, és időnként az az óriási műveltség és elegancia, ahogyan az idézetek és metaforák tömegével zsonglőröködik, igazolandó saját elgondolásának helyességét. Olyan érzése támad az embernek, hogy talán kritikusait próbálta némiképp leszerelni a hetedik kötetben található töménytelen ténynyel.

Vallásos szemlélete azonban mit sem változott, sőt, ha lehet még erősebbé vált.⁴⁷ "A vallás az emberi faj legfontosabb ügye", mondja, ami hétköznapi nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy a történelem célja és értelme az ún. magasabbrendű vallások létrehozása. Ebből a szempontból az egyetemes államok /Universal State/ legfontosabb funkciója az egyetemes egyházak /Universal Church/, időnként akaratlan, kialakítása. "Ahogy a birodalom süllyed, úgy emelkedik az egyház."

Az egyetemes egyházak /Universal Churches/ nem egyszerűen a civilizációk fenntartásának eszközei, hanem maguk a legmagasabbrendű civilizációk. A vallás a világi jólét felbomlását kísérő szenvedés gyümölcse; Ábrahám a Sumér társadalom felbomlásából, Mózes az egyiptomi összeomlásból, a zsidóság sok próféciája pedig Szíria széthullásából emelkedett fel. /Ezek szerint a zsidó vallás nem egy állandó fejlődés,

hanem különálló ugrásoknak - melyek mások balsorsától függetek - az eredménye.

A nagy, történelmi vallások rokon vonásokat mutatnak, "négy variáció egyetlen témára", mondja Toynbee.⁴⁸ Végül majd egyetlen nagy vallásban egyesülhetnek, hisz mind az egyetlen, igaz Istenhez fohászkodnak - bár Toynbee véleménye szerint, a kereszténységben található meg ennek az egyesülésnek az alfája és omegája.⁴⁹

Összefoglalva az eddigieket, a haldokló civilizáció funkciója az egyetemes állam létrehozása, mely azután előmozdítja az egyetemes egyház kialakulását, melyek végülis óvják és megőrzik - mint egy báb /Chrysalis/ - a vallást; ez a vallás halad a tökéletesedés felé a civilizációk nemzedékein keresztül.

Visszatérve Toynbee egy már korábban említett hasonlatára, a vallás az a jármű, mely a kerék forgásával együtt halad előre. "A civilizáció története egyszerűen a vallás történetévé változik", állapítja meg Christopher Hill némi döbbenettel.⁵⁰ Mindegyik vallás tökéletesebb a megelőzőnél, és egyre közelebb kerülünk az egységes emberiség /unity of mankind/ eszméjének megvalósulásához, amikor majd talán majd feltárul előttünk a történelem értelme és célja.

Első olvasatra meghökkentő az az ut amit Toynbee, a hanyatlás és a ciklusok prófétájától egyfajta fejlődés eszméjének apostoláig bejárt. Ne feledkezzünk meg arról, hogy ko-

rábban az egyenes vonalú fejlődés gondolatát tétovázás nélkül visszautasította. Becsapótnak is érezhetjük magunkat, hiszen a sokezer oldalas tudományos kirándulást követően egy régóta ismert helyre érkeztünk, azaz a hosszú tanulás a leg-egyszerűbb igazságokhoz vezetett el.

8. A hősi kor

Toynbee eposza nem ér véget ezzel az egyébként logikusnak tűnő csúcsponttal, hanem a Study következő, nyolcadik kötetének első, viszonylag rövid /összesen 82 oldal, ami Toynbee számára legföljebb ujjgyakorlat/ részében kifejti nézeteit az un. Hősi Korokról /Heroic Ages/, melyek szintén a felbomló civilizációk termékei, a külső proletariátus /external proletariat/ hathatós közreműködésével. A növekedés szakaszában a civilizáció határmezsgyéjén élő barbárok a magasabbrendű társadalom vonzásának hatósugarába kerülnek, de a felbomlás időszakában már csak a haldokló civilizáció rothadó kulturáját szivják magukba, miközben természetesen véglegesen elidegenednek tőle, sőt, ellenségeivé válnak.

A barbárok annál torzítottabban fogadják be egy civilizáció kulturáját, minél inkább kezdi elveszíteni az adott társadalom szerkezeti harmóniáját. Toynbee szerint a mítoszok és a legendák annak a pszichológiai válságnak a termékei, mikor is a barbárok megpróbálnak civilizálttá válni; nincs semmi csodálatra méltó a Hősi Kor barbárainak produkcióiban, Toynbee nem látja bennük az éltető energia hordo-

zóit és megújítóit. "A Hősi Kor csak egy rut közjáték a civilizációk között", mondja.

A barbárok is előmozdithatják a magasabbrendű vallás kialakulását természetesen /persze csak közvetetten/, mint az egyik civilizációról a másikra való áttérés eszközei illetve részben közgei. Azok a civilizációk, melyek főleg a külső proletariátuson keresztül kapcsolódtak őseikhez /pl. Hellén, Sziriai, Indiai/, esetenként sikeresebbnek bizonyultak az uralkodó kisebbségen keresztül kapcsolt /affiliated/ civilizációknál /pl. Babiloni, Yukatani, Mexikói/.

Csak az un. második nemzedékbéli barbárok /a legkorábbi civilizációkat követték/ játszottak ilyen pozitív szerepet. A harmadik nemzedékbéli barbárok, mint pl. a Középkor germánjai, kizárólag a költészet vagy a mitológia szempontjából érdemelnek említést. A kereszténységet a római belső proletariátus hozta létre, és terjesztette el, a barbárok csak jelentéktelen szerephez jutottak.

/Vajon a Toynbee által "barbárnak" tartott Nagy Károlynak sem köszönhetett semmit a kereszténység?/

9. A civilizációk találkozása térben

A Study nyolcadik kötetének további részei főként a Nyugati társadalom és más civilizációk találkozásával, kapcsolatainak vizsgálatával foglalkozik; végső soron nem érthetjük meg az egyes civilizációkat, ha nem vesszük alaposabban szemügyre kölcsönhatásukat, mikor teljesen kifejlett ál-

lapotukat elérték. /Talán érdemes megemlíteni, hogy sok jól-képzett történész már attól a feladattól is visszariadt volna, hogy - mondjuk - két nagy multu ország /Franciaország és Anglia/ történelmi kapcsolatait kielemezze, Toynbee azonban nemes egyszerűséggel a történelemben ezidáig létezett és most is létező összes civilizációnak a kapcsolatait és a kölcsönhatásait kívánta rendszerbe foglalni./

A civilizációk kölcsönhatásának vizsgálata során tehát kiindulópontunk a Nyugat és más civilizációk találkozása térben. Toynbee szerint a modern Nyugati civilizáció korszaka valamikor a 15. század vége felé kezdődött. Részletes elemzéseket kap az olvasó a Nyugat és Oroszország, Törökország, az Iszlám társadalom, India, a zsidóság és a Távol-Kelet kapcsolatairól illetve a Nyugat hatásáról az utóbbiakra. Toynbee sok kritikusának az a véleménye, hogy minél inkább egyes részletekért próbálja igazolni teóriáit, annál kevésbé sikerül meggyőznie bárkit is gondolatai helyességéről.

Ha egy társadalom egy másik, agresszív vagy "radioaktív" társadalom befolyása alá kerül, akkor reagálhat erőszakkal, békésen és ideológiával, illetve mindhárommal egyszerre. /Eléggé, sőt talán tulságosan is kézenfekvő ez a következtetés: ha egy idegen inzultál, akkor 1/ képen törölhetem, 2/ elszaladhatok előle, 3/ megpróbálhatok "barátkozni"./

A befolyásolt civilizáció vagy elszigeteli magát, vagy utánózni próbálja az erősebb társadalmat; a társadalom méhében kifejlődhetnek az un. 'Zelóták', vagy fanatikusok, akik

inkább a reménytelen küzdelmet és a halált választják kulturális és politikai autonómiájuk föladása helyett; de kialakulhatnak az un. 'Heródesek' /Herodians/ is, akik úgy hajlanak, ahogy a szél fuj, azaz hajlandók elfogadni az agresszor befolyását.

A civilizációk kölcsönhatása egyrészt lehet bomlasztó hatásu a gyöngébb társadalom számára /pl. az iparosodás és a nacionalizmus Nyugati exportja néhány fejlődő ország esetében/, másrészt kiválthatja a faji megkülönböztetés és az erőszak fölerősödését az erősebb civilizáció életében.

A Zelóták sokban hasonlítanak a Study ötödik kötetének Archaikusaihoz /a valóságtól szinte teljesen elszakadva próbálnak a multba kapaszkodni, és kétségbeesetten küzdenek minden idegen befolyás ellen/, míg a Heródesek valójában Futuristák, akik tulságosan kapkodva és elhamarkodottan fejest ugranak az ismeretlenbe. Mindenesetre Pál apostol, aki Zelótából kereszténnyé /azaz Futuristává/ lett, jelképezi a teremő génusz utját; nem a zsidó vallást és nem is a hellenizmust, hanem valami merőben újat, a kereszténységet választotta.⁵¹

10. A civilizációk találkozása időben

A civilizációk időn is átnyuló kapcsolatait és kölcsönhatását nevezi Toynbee "reneszánszoknak". Az európai történelem általában elfogadott konstrukciójával összevetve a

legtöbb történész számára hajmeresztőek Toynbee megállapításai. "Minden reneszánsz lehangoló eredménnyel járó 'feketemágia'", véli Toynbee.

A reneszánszok tulajdonképpen Archaizmusok, azzal a különbséggel, hogy egy másik, korábbi civilizációtól, nem pedig saját multjából kölcsönöz eszméket. /Toynbee felfogásában a Nyugat csak leszármazottja a Hellenizmusnak - vagyis ez utóbbi nem az egész Nyugati kultúra hajnala -, ezért az európai reneszánszok csak félresikerült szellemidézések./

A Study szerzője egyáltalán nem osztja azt a viszonylag általánosnak tekinthető nézetet, miszerint a középkori Európa számára a reneszánsz, azaz a görög-latin kultúra fölfedezése, rendkívüli jelentőségű volt. Szerinte pl. Arisztotelész tanításának középkori befolyása csak csökkentette a Nyugat teremtő erejét, a városállamok itáliai felélesztése csak az etatizmus és a nacionalizmus bölcsője volt. Toynbee a görög filozófiában, a Római Birodalomban és a reneszánsz államban elsősorban a modern pogányság gyökereit látta, ami elkerülhetetlenül a totalitarizmushoz és a háborúk végeláthatatlan sorához vezet el; egy markáns morális és ideológiai ítélkezés kellős közepébe pottyantunk.⁵²

11. Szükségyszerűség és szabadság a történelemben

A Study kilencedik kötetének hátralévő része azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon az emberi cselekedeteket általános törvények határozzák-e meg, vagy csak "a lehetsé-

ges és a megjósolhatatlan játéka", azaz egyáltalán nincs cselekmény, ritmus és megjósolható rendszerek.

A szerző válasza egyértelmű: természetesen vannak szabályosságok a történelemben.⁵³ Ezek a bizonyos szabályosságok a civilizációk felbomlásának időszakában válnak különösen szembetűnővé, de a szabályosságok megléte nem jelentheti azt, hogy egy példa nélkül álló szellemi előrelépés /unprecedented spiritual advance/ nem változtathat a Nyugat végzetén. Isten ugyanis bizonyos mértékű szabadsággal ruházta fel az embert, akinek csak élnie kell a kellő pillanatban ezzel a szabadsággal. Toynbee koncepciója egészen közel kerül egyfajta manicheus vagy gnosztikus vallási filozófiához, melyben a természet és a történelem a JÓ és a ROSSZ állandó küzdelmének színterévé válik.⁵⁴

A Nyugat jelenlegi állapotából és kilátásaiból kiindulva elképzelhető, hogy esetleg szabadabbá válik majd az ember, és "teljesíti valódi küldetését, hogy ismét magára találjon Istenben az Ő dicséretére" /Amen, mondják a szkeptikus kritikusok/.⁵⁵ A 20. század közepén mindenesetre optimistának mondható ez a szemlélet.

A Study utolsó négy kötete már kevésbé tudja lenyűgözni az olvasót; talán hozzászokott már a "Toynbee-effektushoz", és immunissá vált gondolatmenetének kacskaringóira. Tény, hogy ezek a kötetek nem mindig tűnnek olyan egységesnek, mint a korábbiak. Időnként úgy tűnik, hogy - a szer-

ző saját kifejezésével élve - "a mechanikus mimézis átvette az igazi kreativitás helyét".

Mindazonáltal ezek a késői kötetek tartalmazzák a legátfogóbban és a legtisztábban Toynbee-nak a történelemről vallott nézeteit jelesen, hogy a fejlődés az egyre magasabbrendű vallásokon keresztül az egymás után következő civilizációkban testesül meg: a kerék forgása tovább visz bennünket az uton.

A Study tizedik kötetének legérdekesebb része, egyfajta szellemi önéletrajz, melyben a köszönetnyilvánítások mellett egy sereg elmélkedés található a történelemről és a történetíró szerepéről.⁵⁶ Megtudjuk, hogy klasszikus olvasmányi /pl. Polubiosz, Thuküdidész, Platón stb./ mellett jelentős hatással volt rá Bergson, Augustinus, Aiszkülosz, Goethe stb. munkássága, és természetesen a Biblia is. Elmondja azt is, hogy előszeretettel alkalmaz mítoszokat metaforáihoz: pl. Yin és Yang, Prométheusz, Faust és még sokan mások.⁵⁷ Saját bevallása szerint pl. a kihívás-és-válasz ötletét Robert Browning-tól vette át.

TOYNBEE TÖRTÉNELEMBÖLCSELETÉNEK KRITIKÁJA

1. Általános megközelítés

Toynbee-t mindig is sok kritika érte nézetei miatt, ami érthető, hiszen alig akad a történettudománynak - sőt néha más tudományoknak is - olyan területe, ahova be ne merészkedett volna. Természetes dolog, hogy nincs olyan történész, aki minden egyes szakterület művelőjével fölvehetné a versenyt szakmai tudásban.

A kritikusok felhördülése azonban legalább annyira szólt a meghökkentő interpretációknak mint az esetleges tárgyi tévedéseknek. Toynbee a csucsról nézgelődött, míg a többiek a hegy lábánál serénykedtek.⁵⁸ Kitárult előtte az alant robotoló számára hozzáférhetetlen panoráma, másrészt viszont a földközeli tények rejtve maradtak előtte.⁵⁹ Egy szó mint száz, Toynbee időnként megdöbbentő következtetései és teóriái valószínűleg széditő perspektívájából adódtak.

A kritikusok azt állítják, hogy egyszerűen beleerősze-kolja a tényeket egy önkényes és tarthatatlan rendszerbe, Toynbee szerint viszont rendszerben való gondolkodás nélkül nem lehet történettudományt művelni. Minthogy egy csomó tudomány területére bekalandozott monumentális munkájának írása folyamán, a kritika sem korlátozódott a történelem területére.

A filozófusok szerint egész rendszere kétséges, és rendkívül bizonytalan lábakon áll, ha egyáltalán áll. A történe-

lembölcseletet foglalkoztató alapkérdések /Lehetséges-e a történelem, mint tudomány? Vannak-e általános törvények a történelemben, és azokat megállapíthatja-e a történettudomány? Szükséges-e erkölcsi ítéleteket mondani a történelemről? Mi a helye és az értéke a magyarázatnak a történettudományban? stb./ Toynbee munkája kapcsán is felvetődnek.

A liberálisok obskurantizmussal és intellektualizmusellenességgel, a konzervatívok pedig pacifizmussal és internacionalizmussal, időnként még politikai idealizmussal is vádolták. A Hidegháború idején néhányan még a Nyugat galád elárulását és a kommunizmus pokla iránti lágyszívűségét is a szemére vetették /a marxisták zöme közben, természetesen, a kommunizmus halálos és kérlelhetetlen ellenségét vélte fölfedezni benne/.

Különösen a zsidókat irritálta a Study gondolatmenetének a zsidósággal és a zsidó vallással foglalkozó része /persze az ortodox keresztények is megbocsáthatatlanul szabadelvűnek tekintették/. Alapvető politikai kérdésekről /az állam szerepe, a háborúk kérdése, a modern ember sorsa és lehetőségei/ vallott nézetei is sokszor megrökönyödést és ellenérzést váltottak ki.

A sok kritika ellenére nagyságát kevesen vonták kétségbe; az 50-es években szinte a Nyugat prófétája lett. Volt olyan időszak, amikor egy valamirevaló történész bibliográfiája nem lehetett teljes egy Toynbee-t bíráló cikk emli-

tése nélkül. A kiváló filozófus-történész, R.G.Collingwood például alapvetően elhibázottnak tartotta Toynbee rendszerét, mégis úgy vélekedett, hogy esetenként sikerül felül-emelkednie teóriája határain, és ilyenkor remek, igazi történelmet ír.⁶⁰

Samuel Butler egyszer azt mondta, hogy a tudósok sok apró igazságból összeállítanak egy szép nagy hazugságot, míg a teológusok sok kis hazugságtól eljutnak egy átfogó igazsá-
gig; lehet, hogy ez a helyzet Toynbee rendszerével is?⁶¹

Egy másik megközelítésben azonban maga az egész rendszer értéktelen, de a kitérések az egyes részletproblémákra időnként kitűnőek /lásd pl. R.G.Collingwood véleményét Toynbee-ről/. Egyik legszigorubb bírálója, a holland Pieter Geyl is úgy vélte, hogy Toynbee a részletekben időnként "magávalragadó és eredeti ... néha megvilágosítja elménket", az egész koncepció azonban erősen vitatható.⁶² Sokan természetesen úgy vélekednek, hogyha az alap hibás, akkor a felépítmény sem lehet jó.⁶³

Az olvasó már épp kétségbe esne e termékek kritika láttán, de szerencsére Toynbee maga siet segítségünkre, ugyanis egy teljes, különálló kötetet, a Study tizenkettedik kötetét szánta a rendszerét és nézeteit ért kritikák bemutatására és megválaszolására is.⁶⁴ Ez a huzása leginkább elkeseredett kritikusa, a már említett Pieter Geyl őszinte megdöbbenését is kiváltotta, aki korábban kijelentette, hogy

Toynbee sohasem fog válaszolni a kritikákra, mert képtelen.⁶⁵

Ebben az utolsó kötetben a szerző jelentős változtatásokat hajtott végre a civilizációk osztályozásában, bár az alapvető kritériumokat megtartotta. Kitartott összehasonlító történeti módszere és 'egyetemes történelem' /Universal History/ fölfogása mellett, és ragaszkodott a vallás alapvető szerepéhez az emberiség történetében.

Az egész kötet legjelentősebb módosítása - a korábbi nézetekhez képest - a civilizációk, már említett, újra-osztályozása.⁶⁶ Toynbee bevezetett például egy új kategóriát, az un. Csatlós /Satellite/ civilizációk fogalmát, aminek következtében az eredetileg 19, 21, illetve 22 civilizáció száma 30-nál is többre növekedett. Ezenkívül az egyes civilizációk közötti kapcsolatok és kölcsönhatások is lényegesen összetettebbé váltak. Eltűnt azonban az életképtelen civilizációk kategóriája, sőt, az un. infrakapcsoltság /infra-affiliation/ fogalma is, mint a leszármazás egyik fajtája.

Az újragondolás oka számos esetben a tudományok, pl. a régészet, időközbeni fölfedezései, melyek esetleg alapvetően más megvilágításba helyeztek korábban általánosan elfogadott nézeteket. Toynbee véleménye a civilizációk egyediségével kapcsolatban is sokat változott; most már úgy vélte, hogy sokkal több közöttük a kölcsönhatás, mint eredetileg föltételezte.⁶⁷ A primitív társadalmakból a civilizációba történő ugrás nem olyan váratlan, mint korábban gondolta /ebben az esetben pl.

a Jeriko melletti ásatások eredményeire utal/.⁶⁸

Egészében véve azonban nem vonja vissza koncepcióját a történelem menetére vonatkozóan. A képzelet hajlamos modelleket és rendszereket beleálmodni a valóságba, mely azonban gyakran halomra dönti ezeket.

2. Tárgyi tévedések és az interpretáció fogyatékoságai

Toynbee sok bírálója vádolta őt azzal, hogy nem veszi túl komolyan a tényeket, és ezért sokszor alapvető hibákat követ el. Tévedései fölött azért nem lehet egyszerűen átsiklani, mert minden esetben valamely általánosítása vagy föltételezett törvénye bizonyítékául szolgálnak. Előfordult időnként, hogy egyik-másik ténybeli tévedésére fény derült, erre keresett egy másik számára elfogadható tényt anélkül, hogy következtetésén változtatott volna. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy nem túl sok ilyen esetre lelhetünk a Study olvasása közben, de egy alaposabb vizsgálat tettenérheti a szerző néhány tévedését.

A tárgyi tévedéseken kívül azonban vannak módszertani és interpretációs problémák is, melyek talán azért figyelemreméltóbbak, mert a gondolati rendszer egészét érintik. Nézzünk meg egy példát: Toynbee szerint Anglia 1588-tól évszázadokon át elszigetelte magát az európai történelem és fejlődés fő menetétől /a visszahuzódás-és-visszatérés egyik esete/, ami ha részleteiben tartalmazhat is igazságot, egészé-

ben nyilvánvalóan tarthatatlan; a tények gyilkos kritikáját részben el is fogadja Toynbee, de a teórián már nem hajlandó változtatni.⁶⁹

Sokféle teóriát, rendszert lehet fölállítani a történelem elemzése során, de semmi esetre sem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a sokszor igen makacs tényeket /ilyen a természetük/, melyek nem illeszthetők bele az adott koncepcióba, vagy esetleg cáfolják azt.⁷⁰

Kérdés, hogy Toynbee csak a tények megítélésében téved-e olykor-olykor, vagy saját interpretációjához ragaszkodik példátlan makacssággal, bármennyire is ellentmondanak annak a tények. Széditő műveltsége időnként meghökkentő naivitással és tudatlansággal párosul, ami persze lehet akár tudatos tudatlanság, amennyiben rendszere belső logikája megköveteli. Rousseau például Archaistává lesz Toynbee felfogásában, ami annak a sajnos manapság is igen általánosan elterjedt nézetnek köszönhető, mely Jean-Jacquesnak tulajdonítja a "vissza a természethez" majdnem szó szerint értelmezett, primitív jelszavát.⁷¹

Igen meglepő, sőt furcsa az a gondolata is, mely szerint Galileo Galilei óta a vallás és a tudomány kibékíthetetlen és halálos ellenségek.⁷² Bár a romantika kétségtelenül visszanyul bizonyos középkori eszmékhez inspirációért, ez mégsem jelenti azt, hogy nem hordozott semmi új értéket, és egyszerűen csak ARCHAIZMUS Toynbee értelmezésében.⁷³

A baj forrása talán ott található, hogy Toynbee sok esetben kritikátlanul átvesz és igaznak vél /nyilván rendszere szempontjából/ bizonyos interpretációkat és tényeket, mert ezekkel jól alátámaszthatja teóriáját. Így természetesen kiszolgáltatottá válik a másodkézből vett forrásoknak és saját prekoncepcionált előítéleteinek. Toynbee apriori dogmatizmusának talán legbizarrabb következtetése, mely szerint a reneszánsz értéktelen, sőt káros következményekkel jár az adott civilizáció teremtető erejére.

A "halott" multat azonban képtelenség elválasztani és elszakítani a jelen "teremtető" erejétől, hiszen mind a természet, mind az ember csak azoknak a különböző állapotoknak a segítségével lett tartalmas és valóságos, amelyeken mind az egyik, mind a másik keresztül ment.

Vizsgáljunk meg közelebbről néhány konkrét esetet: Toynbee szerint pl. Aquinói Szent Tamás génuszát nem az arisztotelészi tanok felélesztésének, hanem saját, teljesen különálló rendszerének köszönhetette.⁷⁴ Senki sem vitatja, hogy Aquinói Tamás önálló alkotást hozott létre, de ebben a produkcióban fölbecsülhetetlen szerepe volt az arisztotelészi gondolatok termékenyítő erejének is. A középkori Európa számára szellemi fejlődése szempontjából a görög filozófia alapvető kiindulási pont volt. /Toynbee legalábbis vitatható nézete abban a prekoncepcióban gyökerezik, mely szerint a Hellén kor nem a Nyugati civilizáció születésének

hajnala, hanem egész egyszerűen, egy teljesen különböző civilizáció, melynek a Nyugat csak kapcsolt /affiliated/ utódja, ezért eszméi idegenek /alien/ és egészségtelen a Nyugat számára./

A kiemelkedő történelmi személyiségeket és a történelmi folyamatokat az eredeti kor szellemében és lehetőleg nézőpontjából /ez utóbbi csak törekvés lehet/ kell értelmezni. Az Európán kívüli történelemmel kapcsolatosan is található Toynbee-nak egy-két furcsa megállapítása, következtetése. Geoffrey Barraclough szerint a legtöbb Kelet-Európa specialistának az a véleménye, hogy "Dr. Toynbee interpretációja az orosz történelmet illetően, enyhén szólva, önkényes és elfogadhatatlan."⁷⁵

Főleg kínai történészek ugyanakkor hevesen vitatják Toynbee elméletét, mely szerint két különböző kínai civilizáció létezett.⁷⁶ Nem bizonyítható pl. az a feltételezése sem, hogy a Sárga-folyó mostoha természeti adottságai jelentettek volna egy olyan erőteljes kihívást, mely elindította a civilizációs fejlődést /"Ha most a pre-kínai civilizáció születésének körülményeit vizsgáljuk a Sárga Folyó alsó folyásának mentén, akkor a természetnek egy olyan kihívására - és e kihívásra adott feleletre - találunk, amely kérlehetetlenségében még a Tigris és az Eufrátesz, vagy a Nilus kihívását is felülmulta", mondja Toynbee a Studa-ban.

A zsidók kifakadása Toynbee ellen inkább vallási, mint történelmi természetű; a heves kritikák legfőbb oka, hogy a

zsidó civilizációt csak "kövületnek" tartotta, azaz egy olyan civilizációnak, mely túlélte azt a nagyobb társadalmi egységet, melynek maga is csak része volt. Toynbee a cionizmust szégyenteljes nacionalizmusnak bélyegezte, és sokszor fakadt ki Izraelnek az arabokkal szemben folytatott politikája miatt.

Toynbee ugyanakkor gyakran kitér részletkérdésekre is, elsősorban azokon a területeken, melyeken otthonosan mozog, és nincs ráutalva mások autentikusabb ismereteire. Tulajdonképpen ezek a kitérők alkotják monumentális művének, az "A Study of History"-nak jelentős részét is; a rendszer megbolygatása nélkül csökkenthető a vaskos kötetek terjedelme.⁷⁷ Vajon Toynbee prekonceptiói milyen mértékben torzítják el a történelmi események valódi tartalmát? "Minden másképp történik a történelemben, mint ahogyan kellene, de sebjaj, majd jönnek a történészek és kijavítják", mondta Mark Twain. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a kérdést, Arnold Joseph Toynbee nem akármilyen korrektornak bizonyul.

3. Toynbee törvényei

Az események arra valók, hogy beillesszük őket egy rendszerbe; Toynbee ragaszkodik ahhoz, hogy beskatulyázzon és felcímkézzon minden egyes történelmi tényt, majd elhelyezi ezeket tulracionalizált rendszerébe.⁷⁸ A Study utolsó kötetében, mely "Reconsiderations" /Ujraértékelések/

cimmal jelent meg, kiáll módszere és teóriái helyessége mellett, jóllehet sok kritikai észrevételt elfogad.⁷⁹ Ha figyelembe vesszük a modern történettudomány jelenlegi fejlődésének irányát, akkor megállapíthatjuk, hogy Toynbee történelemszemlélete eléggé egydülálló, és nem illeszkedik be a sorba. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nézetei gyökeretlenek, azaz előzmények nélküliek.

Az ember "totális" tudományára már a 18. században is tettek kísérletet olyan filozófusok mint pl. Condorcet vagy Montesquieu, majd a 19. század pozitivistái, elsősorban Auguste Comte folytatta ezt a szemléletet. A tapasztalati tények, azaz a konkrét történelmi események azonban makacsul ellentmondtak minden nagyszabású rendszerezési kísérletnek. Már korábban utaltunk arra, hogy a történelem, végülis, rendkívül sokféleképp magyarázható és értelmezhető: a gazdasági, vagy politikai, vagy szellemi erők játszótere; hősiesség és bátorság, kegyetlenség és gyávaság története; osztályharc vagy kölcsönös együttműködés. Vajon, melyik az igazi?

Az ember valószínűleg elegendő ismerettel rendelkezik már, hogy kísérletet tegyen a múlt interpretációjára, de mindez még kevés ahhoz, hogy biztos kézzel válasszon is ezek közül az interpretációk közül. A történelmi tényekkel kapcsolatos szkepticizmus jelenik meg olyan filozófusok, történészek munkásságában, mint pl. Nietzsche, Dilthey, Groce vagy esetleg Bergson.

Bár Toynbee is nagyjából ennek a generációnak a tagja, az előbbiek sajátos európaisága mégis elválasztja őket az angolszász Toynbee gondolkodásmódjától.

A történelmet nem lehet a természettudomány szekeréhez kötni, hogy elszigetelt és elkülöníthető tényeket állapítson meg, melyeket azután egy egyre magasabb szintű általánosítás törvényeibe építhetünk be. A történelem autonóm tudomány, a partikuláris tudománya. Célja a múlt intuitív megértése, a múlt eseményeinek "ujra-teremtése" /re-creation/ belülről. Ez a folyamat a kritikus értelem és a történelmi képzelet segítségével megy végbe.

Az ilyenfajta megértés előmozdithatja jelenlegi helyzetünk eredetének és okainak feltárását és megismerését. A történelem nem kész megoldások tárháza, de segíthet abban, hogy jobban megismerjük magunkat és azt a kort, amelyben élünk.

A történelem szinte sohasem ismétli "tisztán" önmagát, tehát ebben az értelemben nincsenek történelmi szükségszerűségek. A múlt valamely jelentékeny epizódját a maga konkrétságában és egyedülállóságában kell feltárni, és ha ez sikerült, akkor megvizsgálhatjuk, milyen hatással van a jelenre.

Toynbee általános törvények keretébe igyekezett belemagyömszölni az emberiség egész történelmét. Történelemszemlélete lényeges pontokon eltér a történetfilozófia és a történettudomány 19. század végi és 20. századi fejlődésének leg-

több vonalától. Kiderült, hogy a történelmi tények távolról sem állíthatóak egy véges és megismerhető sorba, azaz nem rendszerezhetőek egyértelműen és egyféleképpen.

Valójában szinte végtelen számú multtal állunk szemben, mert a mult minden egyes új tapasztalat során újabb perspektívát nyer, vagyis a multról alkotott nézeteink sohasem véglegesek és lezártak, hanem állandó újra-interpretálások. Elvileg képtelenség megjósolni a jövőt, mondja Karl Popper, ami természetesen nem zárja ki a véletlen egybeesést, azaz "vak tyúk is talál szemet."

R.G. Collingwood a történelmi pozitivizmus újrafogalmazásának nevezte Toynbee főművét, a Study-t, ami alatt azt értette, hogy "egyediségét alkotó elvei a természettudományos módszertanból származnak."⁸⁰ /Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Collingwood kritikája 1936-ban született, amikor még csak a Study első három kötete látott napvilágot. /Toynbee eredeti fölfogása természetesen idővel némileg módosult, és évtizedekkel később a következőket vallja, "A néző egyben színész is ... Mindig is sok gondot fordítottam arra, hogy kortárs történelmet írjak."⁸¹

Visszacseng Croce gondolata, mely szerint minden történelem valójában kortárs történelem, abban az értelemben, hogy minden ember egy idő- és térdimenzióban illetve pillanatban helyezkedik el, és innen szemléli az univerzumot.

"A történelemben a tény nem valamilyen meghatározott

dolog, mint pl. egy téglá, - mondja Toynbee - ... hanem emberi, abban az értelemben, hogy a nyersanyagból való változás eredménye." Vegyük közelebbről szemügyre a történelmi tény természetét, és próbáljuk meg nyomon követni Toynbee gondolatmenetét.

A fizikai természettel összehasonlítva az emberi természet sokkal több bizonytalansági tényezővel terhelt, hiszen a történelmi dokumentumok és források száma erősen korlátozott, sőt a tudatos emberi cselekvés következtében a meglévők is egyoldalú nézőpontot erőszakolnak az utókorra.

A görögség történetét jórészt athéni szemszögből, a punháborúk történetét pedig római nézőpontból ismerjük. Hosszu oldalakon keresztül lehetne sorolni a hasonló példákat. A történelmi tény vizsgálatában még igen fontos szerepet játszik még a halál kérdése is. A történelemben az egyes ember halandósága - különösen az ún. "nagy" történelmi személyiségeké - lényeges változásokat idézhet elő az események menetében.

Toynbee szerint nincs olyan precíz, tudományos módszer, amely egyértelműen rámutatna a kortárs történésekben az utókor számára majdnem lényeges mozzanatra.

A történész számára - mondja Toynbee - központi kérdés annak eldöntése, hogy minek van jelentősége, és mi az, ami jelentősnek bizonyulhat a jövőben. A fizikában zajról és jerről beszélnek, a társadalom kutatói véletlen és szükségszerű

mozzanatokra hivatkoznak. Véletlen és szükségszerű kérdésre egyenlőre nincs egyértelmű válasz, vélekedik Toynbee.

Az említett nehézségeket tovább mélyíti, hogy a történelem kutatója szembe kerül a tudatos vagy akaratlan torzításokkal, félremagyarázásokkal is. Ebben az esetben a történelem - mondja Toynbee - propagandává válik a "hódító" kezében. A zsidók szent könyveit tartalmazó Tórában pl. úgy formálták a történelmet, hogy az megfeleljen a zsidó, monoteista szemléletmódnak. Még a zsidókkal szemben olyan gyakori ellenséges keresztény felfogás sem tudott szabadulni az Ó-Testamentum zsidó történetfelfogásától.

Ebben a káoszban - véli Toynbee - az objektivitás és szelektivitás kritériuma, illetve ezek felismerése és elfogadása az egyedüli mécses, melynek pislákoló lángjánál a történész munkálkodhat. A történetírás egyik legrégebbi dilemmája előtt állunk, amely etikai dilemma is egyben. Az egyik lehetőség az "érdeknélküli" érdeklődés által vezérelt kutató munka, - mondja Toynbee - mely természetesen szubjektív is, hiszen nem lehetünk kíváncsiak egy időben mindenre; azaz szelektálni kell, és ettől a pillanattól kezdve a történész már szubjektív.

A történész tehát - véli Toynbee - saját szubjektivitásának és a szelektivitás kényszerének foglya, abban az értelemben, hogy szükségszerűen eltulozza azt, ami képletesen szólva - perspektivikusan a "kompozíció" középpont-

jában van - míg felületesen érinti a látómezejének határán lévő dolgokat /nem is beszélve az azon kívül esőkről/.

A már említett Croce-Collingwood féle intuitív és a képzelőerőre alapozott történelemszemlélet a partikuláris helyzetek magyarázatát keresi. A neopozitivizmussal is kacérkodó Karl Popper szerint azonban nem hivatkozhatunk a történelmi végzet elkerülhetetlen törvényeire, mert ez már több kárt okozott az emberiségnek, mint bármely más gondolkodásmód.⁸² A történelem nem láthat a jövőbe, teszi hozzá.

Az antropológusok és a szociológusok zöme is elzárkózik, vagy legalábbis tart a nagy általánosításoktól a történelemben. "Valóban véget ért volna a történelmi szociológia nagy tantételeinek ideje?", kérdi Raymond Áron, és igenlő feletet ad.⁸³ Az antropológia, az evolúció leegyszerűsített sémáira /mint pl. Spencer-é/ reagálva, az ellenkező véglet irányába lendült ki, vagyis az egyes kultúrákat most már önmagukban, elkülönülten kezdte tanulmányozni anélkül, hogy egy meghatározott evolúciós rendszerbe vagy egy hierarchiába gyömöszölte volna azokat.

Az un. makro-szociológiát fölváltotta az un. mikro-szociológia. Imígyen lehetne summázni /persze csak vázlatosan és töredékesen/ a 20. század első felének néhány fontos, a történelmi gondolkodást meghatározó trendjét. Ebben a bonyolult folyamatban Toynbee bírálói nagyjából két táborban kristályosodtak ki: az egyik szerint nincs értelme történelmi

vagy szociológiai törvényekről beszélni egyszerűen azért, mert nem léteznek ilyenek; a másik vélemény azt fejezte ki, hogy vannak ugyan bizonyos törvényszerűségek a történelemben, de lényegesen kisebb a jelentőségük, mint azt Toynbee eredetileg gondolta.

Hogyan védekezik Toynbee a történelembölcseletének alapjait érintő kritikákkal szemben? Miközben folyamatosan a történelem "átfogó" szemléletére /comprehensive view/ hivatkozik, kijelenti, hogy az ő rendszere legalább nem olyan csapnivaló, mint Marx-é.⁸⁴ Ennek a tökéletes tudománynak a "lidércfényében" azonban természetesen hibák is előfordulhatnak elsősorban egyfajta arrogancia illetve bálványozás formáját öltve.⁸⁵

Toynbee valamiféle "érzékelhető" szükségletéről beszél, ami eléggé homályos és furcsa, hiszen gondoljunk csak a fizikusra, aki visszautasítja az indeterminizmust azon az alapon, hogy az ember inkább determinista rendszerekben szeret gondolkodni. Toynbee esetében valószínűleg egy prófétikus, érzelmes és kvázivallásos belső készítés következménye a történelemnek ez az univerzális illetve totális szemlélete.⁸⁶

Toynbee teljesen önkényesen alkot rendszereket - mondják a bírálók - a civilizációk, nemzetek, osztályok és fajok tanulmányozása során, bár e kategóriák nem vethetők össze egymással. Toynbee felfogásában alapvetően kétféle lehet a történelem megközelítésének a módja: az egyik az un. olló-és-ragasztó típusu, illetve idiografikus történetírás, mely

szeletekre hasítja a tér-idő dimenzióba ágyazott történelmet; a másik az un. nomotetikus, mely általános törvényeket vél felfedezni, és a totalitást igyekszik megragadni.⁸⁷

A kritikusok szerint nincs még itt az ideje a nomotetikus szemléletnek, mert tulságosan kevés történelmi tény áll rendelkezésünkre egy magasszintű általánosításhoz /történelmi ismereteink mindössze kb. kétszáz generációra nyulnak vissza/.

"A puding próbája az evés", vessünk tehát egy pillantást Toynbee nevezetes törvényeire, melyek ugyan időnként megragadják képzeletünket, de mint törvényszerűségek sokszor csak egyszerű tautológiák, időszakos trendek, közhelyek, vagy esetleg részigazságok. Legalapvetőbb növekedési törvénye kifejti, hogy változás az aztán van: egy valamiféle "élan", egy misztikus hajtóerő üzi az embert tovább a fejlődés útján. Talán a híres-hirhedt Yin és Yang effektus az univerzum titka; ez az "ősi" bölcsesség azonban nemcsak a kínai filozófiában, hanem a görög bölcséletben, pl. Empedoklész filozófiájában is megtalálható a szeretet-gyűlölet, vonzás-taszítás illetve nyugalom-dinamizmus ellentétpárok formájában.

Ha létezik a változás, - mondja Toynbee - akkor léteznie kell annak az emberi teremtő erőnek, mely válaszol a változás által életre keltett kihívásra. Teremtő kihívás-

nak nevezzük az olyan kihívást, amelyre az ember egyáltalán valamilyen választ tud adni. Ez a kihívás lehet túl erős, túl gyenge, vagy éppen megfelelő /"arany középut"/, szól Toynbee törvénye, de nem adja meg egyértelműen azokat a kritériumokat, melyek szerint eldönthető, hogy mikor és miért kapott választ egy adott kihívás.

A kritériumok helyett azonban vannak példák, mégpedig témérdek. A "Reconsiderations"-ben Toynbee fel is panaszkolja, hogy bírálói egyszer kevesellik, másszor meg sokallják példáit. Bár Toynbee érzékelte a társadalmi jelenségek rendkívül bonyolult oksági összefüggéseit és az emberi reakciókban rejlő kiszámíthatatlanságot, homályos és határozatlan törvényei azonban mégis sokszor nélkülözik a kellő tudományosságot.

Toynbee szerint a civilizáció megroppanásának időszakában és a felbomlás idején, a korábban konstruktív és működőképes intézmények most rátelepszenek a társadalomra, és elfojtanak minden kezdeményezést: az erényből bűn lesz; a korábban természetesen és jól funkcionáló intézmények karizmatikussá és mágikussá válnak. A mulandó intézmények istenítése illetve bálványozása /idolization of an ephemeral institution/ és a narcizmus a teremtő erő gyengülésének és megszűnésének biztos jele. Vitathatatlan, hogy ez a folyamat gyakran lejátszódik az egyének és a nemzetek életében is, kétséges azonban, hogy valóban a hanyatlás alaptörvé-

nyével van-e dolgunk, mely szükségszerűen bekövetkezik a civilizációk felbomlásának időszakában.

Vizsgáljuk meg Toynbee egyik példáját közelebbről. Véleménye szerint a középkori Bizánc nem egyfajta folytatása a régi Római Birodalomnak, mely Justinianus halálát követően, 565-ben megszűnt, hanem a 8. században III. Leo császárságával egy új civilizáció alakult ki. Ez az új civilizáció azonban már születésekor végzetes hibát követett el azzal, hogy új és konstruktív megoldások helyett egy elpusztult civilizáció felbomló időszakának jellegzetességeit tekintette követendő példának.

Bizánc történelmét nem lehet ilyen egyszerűen két szeletre hasítani, de Toynbee, módszerének - ahogy az egyes civilizációkat osztályozza - logikáját követve, nem tehet mást. /Ugyanez a véleménye egyébként Nagy Károly birodalmáról is./ Ezután igyekszik magyarázatot adni Bizánc és a középkori Nyugat eltérő fejlődésére. Az előbbi tragédiája - mondja Toynbee - épp időszakos sikerében található, jelesül egy olyan birodalom létrehozásában, mely Róma valamilyen újjáélesztésén alapult. Ezzel szemben a Nyugat isteni szerencséje valójában Nagy Károly kísérletének bukása volt; Nagy Károly végülis nem tudott létrehozni egy olyan sokáig fennálló leviatán államot, mely esetleg - Bizánc mintájára - felszívta volna magába a Pápaságot, az egyetemes egyház /universal church/ fontos letéteményesét.

A következő kérdéssel kell szembesülnünk: Bizonyítható-e egyáltalán, hogy Konstantinápoly azért esett el 1453-ban, mert III. Leo a 8. században nem alakított ki illetve hagyott működni egy független, egyetemes egyházat?

A természettudományok általában igyekeznek verifikálni saját törvényeiket, de - ha egyáltalán léteznek - verifikálhatóak-e a társadalmi törvények. Toynbee feltehetően ott téved, hogy bár igaz az, hogy egy korábbi társadalom, illetve civilizáció /vagy csak ugyanannak a civilizációnak egy korábbi korszaka/ túlhaladott intézményeihez való ragaszkodás gátolhatja az előrelépést, ebből az esetenként használható elvből azonban mégsem lehet általános érvényű, örök törvényt posztulálni.

Toynbee valószínűleg tulságosan sokat akart markolni, az egész történelmet próbálta átfogni, és egyetemes összefüggéseket igyekezett feltárni; a legtöbb történész jóval szerényebb célokat tűz ki maga elé. Toynbee grandiózus kísérletéhez hasonló próbálkozásokat leginkább a tudományok és a bölcsélet történetének gyermekkorában találhatunk.

Toynbee valamiféle, mélyenrejlő alapigazságot szeretett volna fölfedezni a történelem "ritmusában", de talán ennek még nem jött el az ideje, hisz sok más történész és társadalomtudós úgy vélekedik, hogy egyenlőre csak e monumentális munka alapjainál tartunk.⁸⁸ Toynbee szerint azonban egyedül csak a történelem összehasonlító tanulmányozása vezethet eredményre.⁸⁹

Toynbee módszerének és törvényeinek nem az a hibája, hogy olykor tévedésen alapulnak, hanem érvényességi körük mértéktelen és eltulzott kiterjesztésében találhatjuk meg az alapvető problémákat. Az a folyamat pl., amit Toynbee az un. teremő kisebbségtől az un. uralkodó kisebbségig leír, jelesül a hanyatlás és felbomlás folyamata, nemcsak az ő figyelmét keltette fel; Max Weber pl. karizmáról és bürokráciáról illetve "kiábrándulásról" beszél, ami azt jelenti, hogy a lendületes mozgás kezdeti fázisa később bürokratikus rutinná merevedik, és tért nyer az "intézményesedés" a humanizálódás rovására. /Vélhetően ilyen folyamat játszódott le pl. az oroszországi októberi forradalom apokaliptikus és egzaltált kezdeteitől Sztálin kegyetlen, de még mindig inkább személyes despotizmusán keresztül, Brezsnyev megkövesedett bürokratizmusáig./

Az embert egyszer a lelkesedés fűti, másszor valamilyen rend és nyugalom után vágyik; ennek az utóbbi rendnek és nyugalomnak azonban nem szabad teljesen kiölnie a lelkesedést, mert ebben az esetben az egyén fölszivódik a mindenható hatalomban. A történelem azt látszik azonban bizonyítani, hogy a kezdeti "misztikum" általában a politikában ér véget. De Tocquevill szerint a forradalmak nem szakítanak gyökeresen a multtal - valójában, az "ancien régime" valósul meg ismét, természetesen módosult formában.

Toynbee gondolata tehát nem ismeretlen más szerzők előtt

sem, ami bizonyíthatja, hogy van reális alapja elképzelésének. A probléma ott kezdődik, hogy Toynbee válogatás nélkül alkalmazza törvényét bármely korszakra illetve civilizációra. Kétségtelen, hogy jelentős különbség van az athéni aranykor vezető személyiségei és pl. a római császárok között /az előbbiek vonzerejükkel, az utóbbiak erőszakkal kormányoztak/, a kiábrándulás és a felbomlás folyamata azonban mindkét korszakban egyaránt megtalálható, és semmi okunk nincs föltételezni, hogy a Római Birodalom csak a Hellén civilizáció korcs kinövése lett volna.

Toynbee az emberi viselkedés megfigyelésétől jut el sajátos törvényszerűségeihez, melyeket azután - egyetlen mérész huzással - egész történelmi korszakokra vonatkoztatja. Antropomorfizálja a civilizációkat, melyek organikus individuumokká válnak.

Toynbee szerint a visszahuzódás /withdrawal/ és az ún. "győzelmi mámor" /intoxication of victory/ alapvető törvényei a civilizáció növekedésének és felbomlásának. Tény, hogy sok esetben meg lehet figyelni valami hasonló folyamatot a különböző történelmi korszakokban, de ezek a törvényszerűségek vagy túl általánosak, és így kiüresednek, vagy tulságosan esetlegesek, ezért nem lehetnek általánosak.

A civilizáció felbomlásának - mondja Toynbee - legbiztosabb jele a társadalom testében /body social/ és lelkében egyaránt megtalálható schisma; ez a gondolat sem igazán ere-

deti, hiszen egy sor szociológus, pl. Durkheim is észrevet-
ték ezt a rendellenességet, melyben a diszfunkció következ-
tében egyfajta anarchisztikus individualizmus váltja föl a
társadalmi szolidaritást.

A társadalmi integráció és a közösség megszűnése nyug-
talanságot és szorongást eredményez, és a modern ipari vagy
már "poszt-indusztriális" társadalom magára hagyja az egyént
egy bonyolult, kiismerhetetlen és zürzavaros világban anél-
kül, hogy a hit vagy bizonyos mértékű társadalmi autoritás
támogatását biztosítaná.

Bár Toynbee időnként meggyőzően mutatja be a civilizá-
ciók felbomlását és hanyatlását, mégsem fogadhatjuk el azt
az elképzelést, mely az emberi gondolatok és érzelmek gaz-
dag tárházát, illetve az ezekből fakadó cselekedeteket két
nagy kategóriába /megdicsőülés" transfiguration", magábazár-
kozás "detachment"/ próbálja gyömöszölni.

4. Toynbee összehasonlító elemzése és módszere, illetve a civilizációk összehasonlítása

Ha eltekintünk Toynbee kijelentésétől, miszerint az
összes civilizációra alkalmazható szabályszerűségeket és
törvényeket fedezett fel, akkor elfogadhatjuk, hogy való-
ban sokat tett az összehasonlító történettudomány fejlődé-
séért. Toynbee számos érdekes tervezetet javasolt, bár a
legtöbbet nem vitte végig következetesen. Az összehasonlító

módszer alkalmazása a történettudományban természetesen nem szokatlan és nem is eredménytelen, jóllehet nem várhatjuk abszolút érvényes igazságok és törvényszerűségek fölfedezését ettől az eljárástól sem.

A történész eltérő módon közelítheti meg az olyan kiemelkedő eseményeket, mint pl. a forradalom, a háború, a népvándorlás, a felkelés stb., miközben igyekszik megérteni és megmagyarázni az egyes történelmi folyamatok okait. Meg lehet próbálkozni a teljes leírással, megvilágítva az összes rejtett, illetve nyilvánvaló tény, megragadva a történet egészét. Lehetséges a történelem újra-termelése, újra-játvása is, amikor a történelmi képzelet igyekszik bekerülni az egyes szereplők gondolatvilágába azért, hogy föltárja motívumaikat és gondolati folyamataikat.

Sok történész megpróbálja mindkét fontos módszert alkalmazni: összevegyíti a leírást a motívum-analizissal, és így próbálja megrajzolni a komplex helyzetekben cselekvő ember minél egzaktabb képét. Tekinthetjük azonban az egyes eseményeket egy nagyobb rendszer részeinek is, fölfedezve az adott esemény kapcsolatait más kortárs illetve multbéli történésekkel. Kiemelhetjük az eseményeket elszigetelésükből, és nagyobb illetve időben elhuzódó folyamatok összefüggéseibe ágyazhatjuk; ezenkívül még össze is hasonlíthatunk két hasonló eseményt. /A forradalmak anatómiájának vizsgálata során pl. az októberi oroszországi forradalmat össze-

vethetjük az Ujkor és a Legújabb Kor forradalmaival./⁹⁰

A már említett összehasonlító módszer ismét fölvirágzott az utóbbi évtizedekben, természetesen nemcsak a történelemben, hanem az irodalomban, a teológiában, a politológiában és más társadalomtudományokban is.

Szinte lehetetlen megítélni, hogy Toynbee mennyiben volt ennek a folyamatnak az előidézője vagy esetleg csak a lendület ragadta magával, mindenesetre a különböző népek kulturájának ismertté válása egyre táguló világunkban bizonyára komoly hatással volt rá is.

Az összehasonlító történeti módszer nagy népszerűségnek örvendett számos fiatal kutató között, akik kompjuterek és szigorú kvantifikációs eljárások segítségével egyfajta tudományos történetírást kívántak létrehozni. Céljuk - Toynbeehez hasonlóan - egy generalizáló tudomány kialakítása volt, mely azután lehetővé tenné a legfontosabb társadalmi mozgások és események megbízható előrejelzését és ellenőrzését. Amennyiben ezek a történészek a természettudományok törvényeihez hasonló egzakt törvényeket akartak, illetve véltek fölfedezni a történelemben, akkor valószínűleg téves axiómákból indultak ki, de módszerük mégis új megvilágításba és perspektívába helyezte a már ismert történeti problémákat, és érdekes eredményekre vezetett az egyes történelmi helyzetek kialakulásáért felelős okok vizsgálatában.

Toynbee általános befolyása és különös érdeklődése a

gyarmati elit illetve a konfliktusban álló kultúrák összehasonlítása iránt egyaránt jelentékeny hatással volt az ilyen irányú kutatások fejlődésére. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról a tényről, hogy az összehasonlító történeti módszer népszerűsége ellenére a kutatók jelentős hányada elsősorban a partikuláris és egyedülálló történelmi helyzetek vizsgálatával foglalkozik, mert úgy vélik, hogy hasznosabb és eredményrevezetőbb a dolgok eredetiségét és elkülönültségét hangsúlyozni, mint a triviális hasonlóságokra felhívni a figyelmet.

Toynbee pl. egy kalap alá veszi a nácizmust, az olasz fasizmust és a kommunizmust, melyek bármennyire is mutatnak hasonló vonásokat, mégiscsak eltérő környezetben születtek, és vannak lényeges, eltérő jellegzetességeik is, melyeknek összemosása akadályozhatja a történelmi tisztánlátást.⁹¹ Sokak véleménye szerint a hasonlóságokból fakadó általánosítások általában kevésbé gyümölcsözőek, mint az "itt és most" adott helyzetbe történő bepillantás. /Ha valamely sürgető okból kifolyólag pl. épp Adolf Hitlerrel és viselt dolgaival kell foglalkoznunk, akkor valószínűleg csekélyebb segítséget jelent egy olyan filozófikus megközelítés, mely a történelem többi diktátorával összehasonlítva igyekszik Hitlert bemutatni, mint egy sajátos megközelítés, melynek alapján megpróbálhatjuk pillanatnyi reakcióit kielemezni./

E szerint a felfogás szerint minél konkrétabb az adott

történeti kutatás, annál nagyobb az esély egy esetleges megértésre, ami természetesen nem jelenti, és jelentheti azt, hogy a kérdéses tényt esetenként nem kell szélesebb összefüggésekbe helyezni; a szélsőséges és ortodox általánosítás azonban kiüresíti a történelmet.

Toynbee sommás véleménye a következő: "Bizonyos értelemben sznobság a történelmet tudománynak tekinteni."⁹²

Toynbee szerint a történelemnek alapvetően kétféle megközelítése lehetséges: nomotetikus illetve idiografikus; az előbbi rendszeralkotásra érzi hivatottnak magát, és örök törvények megvalósulását látja a történelemben, míg az utóbbi szeletekre hasítja a tér-idő dimenzióba helyezett emberi történelmet.

Bár Toynbee alaposan kikel a történelem tanulmányozásának un. "iparosodása" ellen, és rossz szemmel nézi a nagyfoku specializációt is, melyet a tudás atomizálásának nevez, de elismeri mindkét megközelítés létjogosultságát.⁹³ /Természetesen egy pillanatig sem kétséges, hogy melyik áll szívéhez közelebb./

Mindenesetre a Nyugat jelenlegi válsága legalább annyira hasonlít, mint amennyire eltér más hanyatló civilizációk válságaitól, illetve jellegzetességeitől.

Vajon segít-e Toynbee módszere, hogy pontosabb diagnózist készítsünk a Nyugat betegségeiről? A jó orvosnak egyaránt kell ismernie a beteg kórtörténetét és a betegséget ál-

talában; bár az utóbbi jelentősége vitathatatlan, az analízis és a diagnózis pontosságát mégis inkább az előbbi adja meg. A civilizációk Toynbee által történő felosztása és osztályozása már a kezdetek-kezdetén ellenvéleményeket váltott ki. Talán eltekinthetünk a civilizációk pontos számával kapcsolatos viták ismertetésétől, hiszen maga Toynbee sem tartotta sohasem véglegesnek a felosztást, és mindig készen állt arra, hogy igazítsa a listán kijelentve, hogy majd a távoli jövőben, amikor tökéletesebb lesz tudásunk, akkor talán civilizációk százait tudjuk majd megkülönböztetni.⁹⁴

Bár Toynbee sohasem tagadta, hogy előfordulnak kapcsolatok az egyes civilizációk között, mégis egész gondolati rendszere olyan elkülönült egységek létezésének föltételezésén nyugszik, melyek összehasonlíthatóak, és fejlődésük menetében szabályszerűségek figyelhetők meg. Valóban elkülönült egységekkel, un. "példányokkal" van-e dolgunk, melyek a botanikai példányokhoz hasonlóan /Toynbee példája/ összevethetőek, vagy egyazon fa különböző leveleiről van szó?

Létezik olyan fölfogás, mely szerint az egész emberi faj egyetlen fölfogható, megérthető és értelmezhető egység, és mindenfajta alacsonyabb szintű felosztás önkényes; mások a nemzetet tekintik a tanulmányozás legfőbb egységének, mely a homályos civilizációval ellentétben ténylegesen létező és megragadható.

Meg tudjuk például pontosan határozni, hogy mit értünk

Franciaország alatt, és kétségtelenül létezik francia politikai, gazdasági és kulturális élet. Ki tudja azonban megmondani, hogy mi is a Nyugati civilizáció? Mik a határai? Wiener Neustadt, ahogyan Metternich gondolta, vagy a Szovjetunió nyugati határa, ahogyan Milan Kundera véli, vagy esetleg az Ural, ez a valójában jelentéktelen és semmitmondó hegység. Egyáltalán kulturálisan, történelmileg, gazdaságilag, földrajzilag, vagy hogyan kell a Nyugatot meghatározni?

Bizonyos értelemben vitathatatlan a civilizáció fogalmának létjogosultsága ugyanugy, mint pl. a világrendszer vagy a politikai közösség fogalma. De vajon rendelkezik-e ez a fogalom azzal az egyedülálló és kitüntetett jelentőséggel, mellyel Toynbee felruházta?

A szellem, a kultúra, az irodalom története tullépi, és meghaladja Európa nemzeti határait, melyek valójában alig léteztek, amikor a modern Európa illetve a Nyugati civilizáció kezdett megszületni a Középkorban. A gondolkodás és cselekvés olyan fontos alakzatait, mint pl. a romantika, a szocializmus, a naturalizmus a scientizmus, a fasizmus, a kommunizmus, az egzisztencializmus, nem beszélve a kereszténységről, nyilvánvalóan az egész un. Nyugati társadalom összefüggéseibe ágyazottan kell tanulmányozni.

Vitathatatlan, hogy pl. a kínai és az indiai civilizáció független és eltér a nyugatitól. Toynbee felfogásának

egyik fogyatékosága abban található, hogy megpróbálja ezeket a civilizációkat összhangba hozni egymással és beleilleszteni egy meghatározott fejlődési sémába. Egyik bírálója szerint, elegendő lett volna, ha csak az egyes civilizációk megértésével és elemzésével foglalkozott volna a nagy szintézis igény nélkül, mindazonáltal még ehhez a munkához sem volt elegendő tehetsége, hiszen távolról sem volt olyan érzékeny a kulturális stílusok iránt, mint pl. Oswald Spengler.⁹⁵

A civilizációkat - Toynbee felfogásával ellentétben - valójában szubjektív és nem objektív kritériumok határozzák meg; a gondolatainkban léteznek teljesen nem meghatározható okokból; szavak, eszmék, emlékek és hagyományok együttesei.

Önkényesnek nevezhetjük azt az eljárást, ahogyan Toynbee objektívan létező "idő-szeleteket" /slabs of time/ fedez fel, melyeket azután civilizációként hiposztazál, temérdek erőfeszítést kifejtve kategóriái létjogosultságának illetve intaktságának igazolására. A Study utolsó kötetében /Reconsiderations/ pl. hosszú oldalakon át vitatkozik kritikusai-
val arról a kérdésről, hogy a Római Birodalom csak a Hellén civilizáció függeléke-e vagy egy önálló képződmény?⁹⁶

A legtöbb történész elfogadja, hogy a görög szellemi élet és kultúra továbbélt a mediterrán világban a Római Birodalom uralma alatt is, és azt is elismeri, hogy Róma sajátos hadviselési, kormányzási és jogi génuszának köszön-

hette elsősorban vezető politikai szerepét.

A mediterráneum ókori világa politikailag római, intellektuálisan pedig görög; késői korszakában azonban már a kereszténység is éreztette hatását. Toynbee feltételezhetően azért ragaszkodik korábban már vázolt elképzeléséhez, mert igazolni igyekszik a növekedésről és a felbomlásról, illetve ezek ciklusairól vallott nézeteit.

A civilizációk osztályozása egy másik esetben is igen meglepő, mikor Toynbee a Nyugati civilizáció kezdeteit próbálja meghatározni.⁹⁷ Jegyezzük meg, hogy ezek a periodizációk általában önkényesek és változóak, az adott történelemszemléletnek megfelelően. A Nyugati társadalom /ha pl. egy Vitányi-féle Európa-paradigmát értünk ezalatt/ kezdeteit 1300 és 1800 között egy sereg különböző időpontban meg lehet határozni; mondhatjuk például, hogy a modern európai ember Ockhamm-el, a Fuggerekkel vagy Lutherrel, Descartes-tal, esetleg a francia forradalommal jelent meg, attól függően, hogy milyen szemszögből közelítjük meg a kérdést.

A multat nem lehet objektívan létező rétegekre és tömbökre osztani, mint pl. a geológiai formákat. A mult sokkal inkább egyfajta végtelenül bonyolult folytonosság, melyet szempontjainknak és céljainknak megfelelően különböző módon formálhatunk meg.

Ezzel szemben Toynbee "a történelmet, a történeti folyamatot éles vonásokkal egymást kölcsönösen kirekesztő részekre osztja, s tagadja a folyamat folytonosságát, ami ab-

ból ered, hogy minden rész átfedi és áthatja egymást", mondja Collingwood.⁹⁸ /Collingwood kritikája ma már nem teljesen fedi a valóságot, mert a rákövetkező évtizedekben Toynbee történelemszemléletében is történtek itt-ott lényeges változások./

Toynbee a modern kor kezdeteit magabiztosan a 15. század végére helyezi, mert - véleménye szerint legalább is - az itáliai reneszánsz elvetette a keresztény gondolatot és az un. középosztályok uralma is ekkor vette kezdetét. A Study 12. kötetében /Reconsiderations/ azonban már módosítja álláspontját kijelentve, hogy a modern világ tulajdonképpen a 17. században kezdődött.⁹⁹

Vizsgáljuk meg néhány más esetet is közelebbről: Számos kutató szerint az orosz történelem legnagyobb tragédiája illetve konfliktusa, hogy képtelen volt eldönteni, melyik civilizációhoz tartozzék, ezáltal kiszolgáltatva magát a sokféle kulturális hatás és örökség ellentmondásos befolyásának.

Toynbee felfogásában Oroszország egy külön civilizáció, mert csak így illeszkedik be megfelelően koncepciójába. Az természetesen vitathatatlan, hogy vannak felvirágzások és bukások a történelemben, és meg kell ragadnunk bizonyos drámai fordulópontokat, hogy valahogyan mégiscsak fel tudjuk osztani a megszakítatlanul hömpölygő történelmi folyamatot.

Toynbee feltehetően saját formulái szigorúságának és merevségének az áldozata. Ha fölfedez egy un. egyetemes államot /Universal State/, akkor szükség van egy hanyatló civilizációra is, ami esetenként ahhoz az abszurdumhoz vezethet, hogy két civilizációt is lát ott, ahol valójában csak egy van. Klió szeszélyes és kiszámíthatatlan, minden pillanatban kész váratlan dolgokat művelni, és ezért még meglepőbb az a kényszer, mely Toynbee-t állandó törvények és szabályosságok fölfedezésére sarkallja.¹⁰⁰

Ha összehasonlítjuk az egyes civilizációk felbomlását a történelemben, akkor el kell ismernünk, hogy különbözőségük legalább olyan jelentősek mint hasonlóságaik, és a hanyatlás illetve bukás nem menetrend szerint vagy valamely előre meghatározott rendben történik. Az erőszak, illetve erőszakosság nem feltétlenül öngyilkos ut minden esetben.

Toynbee-t gyakran éri az a vád, hogy nem tulajdonít elegendő jelentőséget a háborúk szerepének, melyek pedig igen gyakran kísérik vagy megelőzik az egyes civilizációk születését. Athén és Róma is egyaránt imperialista hatalmak voltak történelmük bizonyos szakaszaiban, és pl. Mohamed követői sem egy régi, hanyatló civilizáció utolsó képviselői voltak, hanem egy új korszak megtestesítői.

Az egyetemes államok sem minden esetben a vég kezdetei, hiszen évszázadokig fennállhatnak, és sikeresen működhetnek. Toynbee hajlíthatatlan szellem és akarata egyfajta rendet

kényszerít a világra, mely azonban végülis csak benne és nem a világban található. Semmi okunk föltételezni, hogy egy majdani végső és tökéletes analízis folyamán a tapasztalati tények világa teljesen a rendező és rendszerező értelemnek lesz alávetve. Két különböző dologról van szó! Értelmünk szabályok, általánosítások, rendezőelvek és törvények felkutatására sarkall bennünket, de ez még nem jelenti szükségszerűen azt, hogy maga a világ is hasonló rendezőelvek szerint épül fel, illetve ezekre vezethető vissza.

A filozófus és a szociológus hajlamos elmenekülni a zavaró tények összevisszaságából, hogy általános törvényeket alkosson, melyekre azután megbízható bizonyítékokat keres a tények birodalmában; és egyszer csak kiderül, hogy ezek a törvények képtelenek minden egyes esetet megmagyarázni.

Az általánosításokat némi gyanakvással illetve szkepticizmussal fogadó történészek inkább a tapasztalatilag is érzékelhető valóság világában maradnak, ahol végülis rá kell jönniük, hogy nemigen tehetnek egyebet, minthogy hipotéziseket kölcsönözzenek a filozófusoktól. Elképzelünk egy realitást, majd ezt a képzelt realitást összevetjük a tényekkel. "Ha szerencsésen egybekapcsolódnak, akkor ez azt jelenti, hogy megfejtettük a hieroglifát, fölfedeztük a tények által elrejtett realitást."¹⁰¹

A legfőbb vád Toynbee történelembölcséletével szemben az, hogy nem veti minden esetben össze képzeletének gran-

diózus alkotásait a tényleges valósággal, hanem a valóságot gyömöszöli bele önkényes és vitatható rendszerébe.

5. Liberális vagy konzervatív

"C'est magnifique, mais ce n'est pas l'histoire", talán Toynbee nem is történelmet ír, hanem egy művészi alkotást hoz létre, amire saját maga is utal, midőn a történelmet a művészet és a tudomány között helyezi el.

Sok kritikusa úgy vélekedik Toynbee-ről, hogy inkább egyfajta prófétának, művésznek kell őt tekinteni, aki "isteni gondtalansággal játszik a történelem anyagával." Mivel azonban szinte minden történeti munkában van valami, ami a látomások vagy a művészet jegyeit viseli magán, céltalannak tűnik Toynbee-t egyszerűen csak prófétának vagy művésznek tekinteni. Kevés történész mondhatja el magáról, hogy minden esetben szigorú tudományossággal sikerült megközelítenie a történeti problémákat, hiszen a történelem nem légüres térben íródik, és végülis minden történész valamilyen gondolati sémából, egyszerűbben rögeszméből indul ki.

Van azonban egy fontos szempont, melyet napjainkban egyetlen társadalomtudós sem kerülhet meg, jelesül a demokrácia kérdése. Vizsgáljuk meg, Toynbee hogyan látja ezt a kérdést!

Az "A Study of History"-ban a következőket találhatjuk a demokráciára vonatkozóan: mikor a demokrácia a szük-

látókörű, helyi állam /parochial state/ keretei közé szorult, akkor elkerülhetetlenül nacionalizmusba torkollik.¹⁰² Az első számú "közellenség" azonban nem a demokrácia, hanem a nacionalizmus, mert a demokrácia ökumenikus méretekben minden valószínűség szerint áldásos lenne az emberiség számára. Jellemző Toynbee arisztokratikus szemléletére, hogy szigorúan bírálja és a hanyatlás jelének tekinti a közoktatást, mely csak félművelt bulvárlap-olvasók tömegének kineveléséhez vezet, akik - fölfogása szerint - jóval kulturálatlanabbak a Bibliát ismerő írástudatlan földművestől.¹⁰³

Toynbee kijelentései az ún. teremtmény kisebbségről /creative minority/ illetve annak szerepéről nem hagynak semmi kétséget affelől, hogy szentül hitt a vezetés és a kiválasztott illetve hivatott vezetők munkálkodásának szükségességében. De anti-demokratikusnak tekinthető-e ez a feltétlenül arisztokratikus jegyeket magán viselő felfogás?

Ez az elit /azaz a teremtmény kisebbség/ teremtmény szakaszában értékes intellektuális és lelki nagyszerűsége révén nyeri el a vezetést, az emberek pedig fölismerik és elfogadják ezt. Mikor azonban a teremtmény kisebbség uralkodó kisebbséggé /dominant minority/ válik, és erőszakkal vagy esetleg csalással, fondorlattal /fraud/ igyekszik megőrizni hatalmát, akkor uralma átkozottá /doomed/ válik, és a tömeg megszünteti a mimézist.

Toynbee elutasítja az ún. kollektív humanitás /Collec-

tive Humanity/ kritikátlan csodálatát, de ugyanakkor mélyen tiszteli a parlamentarizmust és a képviseleti demokráciát illetve kormányzást, és valamilyen keresztény demokráciát tartana ideálisnak.¹⁰⁴

A modern demokrácia a Nyugati civilizációval együtt született - véli Toynbee -, és alapjában véve a kereszténységben gyökerezik,¹⁰⁵ bár van egy torz formája, mely a hel-lenizmus szelleméből ered, és kialakítja a modern, népszavazáson alapuló diktaturákat, sőt a nemzeti-, nemzetiségi háborúk fő előidézője is.¹⁰⁶

Egy 1962-es tanulmányában /America and the World Revolution/ Toynbee kifejti erőteljes kétségeit azzal kapcsolatosan, hogy képesek lesznek-e az Európán kívüli népek kialakítani és fenntartani egy parlamentáris kormányzatot, mely a Nyugati civilizáció évszázados hagyományain, tapasztalatain és politikai kulturáján alapszik.

Toynbee-től távol áll mindenféle irracionalitás; egész gondolkodásmódja gyakorlatias, ami paradox módon ellentétben látszik állni misztikus végkövetkeztetéseivel. Toynbee óriási politikai tapasztalattal rendelkezik, és igen otthonosan mozog a tényleges tapasztalati valóság tényei és eseményei között. Az ókori görögök szerint a történetíró nem lehet meg politikai tapasztalatok nélkül: tény, hogy Toynbee ezerszer inkább megfelel ennek a kritériumnak, mint sok akadémikus bírálója, akik számos esetben egész egyszerűen naiv-

nak tekintették nézeteit. Vajon közülük hányan beszélgettek személyesen diktátorokkal, vagy meneteltek például egy hadsereggel együtt?

Toynbee-ra a modern eszmék és áramlatok nem voltak különösebb hatással. Munkásságát épp csak a felületen borzolták meg olyan gondolkodók eszméi, mint pl. Max Weber, Durkheim vagy Lévi-Strauss, vagy az egzisztencializmus és a fenomenológia törekvései a filozófiai gondolkodásban.

Toynbee szellemisége alapvetően viktoriánus, amint ezt az általa idézett költők /pl. Wordsworth, Browning, Meredith/ is részben igazolhatják; egy régimódi racionalista módjára értékeli az embert és motivumait, és igen ritkán folyamodik pl. freudi, marxi, hegeli vagy valamilyen szociológiai levezetés segítségéhez.¹⁰⁷ Toynbee magányos szigetként emelkedik ki a modern áramlatok és irányzatok tengeréből, mint a végzet prófétája vagy a kulturális kétségbeesés áldozata.

Gyakran leírta, hogy fiatalkorának nemzedéke mégcsak nem is gyanította a közelgő tragédiát, az első világháborút. A "belle époque", a boldog békeidő időszaka volt ez. Ez az életérzés és gondtalanság azonban csak egy viszonylag szűk körben, a késő-viktóriánus és kora-edwardiánus Angliában volt érezhető, hiszen ez volt az un. kiábrándult nemzedék kora is, a dekadens gondolkodók és művészek ideje, amikor számos európai entellektüel számára Nietzsche, Sorel, Pareto vagy pl. Barres jelentette az igazi szellemi háttér.

A háboru utáni időszak azonban, melyet olyan nevek fémjeleznek pl. mint Joyce, Lawrence, Eliot, Proust vagy Aldous Huxley, már Toynbee szemét is felnyitotta, és ezzel végérvényesen elbucsuzott ifjúsága számos /de távolról sem mind/ ideáljától.

Toynbee politikai céljai nagyjából megegyeztek az angol liberális középosztály elképzeléseivel a jóléti államról, az Egyesült Nemzetekről és pl. a faji megkülönböztetésről. Toynbee szerint alá kellene vetnünk magunkat egy fölvilágosult és jóságos uralkodónak, aki az egész világ fölött rendelkezik, azaz egy világállamra /World State/ van szükségünk, melyben örömmel kell köszöntenünk a "megváltó" államférfiakat.¹⁰⁸

A történelmi folyamat - véli Toynbee - az üdvös vég, a megdicsőülés felé halad. Itt az olvasó ellentmondást vél fölfedezni, hiszen Toynbee korábban elutasította és keményen bírálta a materializmust, a szélsőséges szekularizmust és a hatalom bálványozását, sőt gondolkodásának dualizmusából logikusan következett egy a földi valóságunkat illető pesszimizmus.

Toynbee azonban mindezek ellenére mégis arra a következtetésre jut, hogy a történelemben végül majd minden rendeződni fog egy egységes és egyetlen világ /One World/, az ember országának /City of Man/ utópiájában. 1952-ben jelent meg "The World and the West" című tanulmánykötete, mely nagy

felháborodást váltott ki Nyugaton, és Toynbee-t a "szabad világ" árulójának tekintettek sokan.¹⁰⁹ Ezek a tanulmányok agresszióval és imprializmussal vádolták a nyugati hatalmakat, miközben a Szovjetunió az áldozat és az "ártatlan bány" szerepében látszott föltűnni. A bírálatok szerint Toynbee említést sem tesz a Nyugat nagy vívmányairól, mint például a lelkiismereti és gondolati szabadságról, a parlamentarizmusról, az alkotmányos kormányzásról.

Bűnét súlyosbitotta az a tény, hogy ebben az időszakban egy totalitárius diktatura sötét árnyéka tornyosult a nyugat fölé, legalábbis sokan így vélekedtek. Toynbee tevékenysége és munkássága természetesen abszolút értelmetlen volt a NATO szövetségesek pozícióját illetően, a "vörös veszély" torkában azonban még elszánt, de tisztességes és fölkeszült kritikusa, a holland Pieter Geyl is így vélekedett, "Nemcsak a szakma összetűzét irányítom ellene, hanem ... a Nyugati civilizáció még élő hagyományait is."

Toynbee gondolkodásában nem nehéz nyomon követni a modern entellektüel ambivalens érzéseit /melybe a csodálat is belefér/ a kommunizmus iránt. A Study-nak abban a fejezetében, melyben Toynbee a lélek schismáját tárgyalja, kifejti, hogy a Futuristák tevékenysége jóval ígéretesebb a megdicsőülés /Transfiguration/ szempontjából, mint az Archaikusok, illetve kiábrándultak vagy közönyösek ténykedése.

A kommunizmus - mondja Toynbee - egy nyugati eredetű nyugatellenes vallás, a Nyugati civilizációban az értéktelen és alkotásra képtelen uralkodó osztálytól elidegenedett belső proletariátus /Internal Proletariat/ hite, mely módszereiben és eszközeiben téves ugyan, de követői mégis a "fény" gyermekei. Toynbee szenvedélyesen elutasítja az un. Harcos Megváltót /Saviour with a Sword/, az erőszakot, azaz a kommunizmust; paradox módon azonban ez utóbbiban mégis lát valami röpke reményt. A kommunizmusban megvan valamilyen eleme az univerzalizmusnak, ellentétben az un. nemzeti szocializmussal, mely a modern ember történetének legszörnyűbb fekélye.¹¹⁰

Valójában azonban Toynbee nem sok különbséget lát a szuverén orosz illetve szovjet állam és a Nyugat között, mert mindkettő inkább a technika és a hatalom bűvöletében él, a szellemi javak gyarapítása helyett. Szinte teljesen mindegy, hogy egy orosz-szovjet vagy egy amerikai zsarnok uralkodik majd egy eljövendő világállam fölött, mert alapjában véve nem sok jelentősége van az olyan világi ideológiáknak, mint például a liberalizmus, a szocializmus, vagy a kommunizmus; egyedül csak a vallás számít.

6. Toynbee és a vallás

Toynbee ifjukorában egyértelműen agnosztikusnak vallotta magát, azonban a későbbiekben egyre inkább egyfajta val-

lási szemlélet hatja át gondolkodását. Korunk végzete kiméletlen, - írja Max Weber 1918-ban - kiábrándultak vagyunk, nincs ragyogó művészetünk, és a vallás is visszavonult a közéletből. Csak a tudomány igazsága maradt, ez azonban keserű és kiméletlen igazság. Ne hagyjuk, hogy a professzorok alkossanak új vallásokat, mert ezek minden valószínűség szerint csak szörnyszülöttek lesznek. Ha már nem bírjuk elviselni korunk végzetét, akkor térjünk vissza a "régiegyházak karjaiba." "Az én szememben egy ilyen vallásos visszatérés többet jelent, mint az akadémikus prófécia." A világi mítoszokban a földi paradicsom hamis prófétái jelentek meg, akiknek a műve a mészárlás, az iszonyat és a zűrzavar.

Ha Toynbee csatlakozott volna például Jacques Maritain nézeteihez, jelesül az átkozott modern világ visszautasításához valamely régebbi keletű ortodoxia kedvéért, ki hibáztathatná ezért? De a modern vallási pesszimizták alapvetően különböznek Toynbee-től, mert ők elfordulnak és visszavonulnak a történelemtől. A régi teológia célt vélt fölfedezni a történelemben, melyben Isten akarata és céljai - legalább részben - megvalósulnak; az új teológia semmi értelmet sem talál a történelemben.

Toynbee - vélik az új teológia képviselői - a tudomány álarcát öltve egy alapvetően jogosulatlan módszert csempész be az eszkatológiába, mert hihetünk ugyan a ke-

resztény kinyilatkoztatásban, de ezt semmi esetre sem igazolhatjuk a történelemben és a tudományban. Toynbee számára a kereszténység egy konkrét civilizáció létét megmentő ideológia, ami a vallás lényegének félreértésén alapszik - így a bíráló -, hiszen a kereszténység transzcendens jellegénél fogva meghaladja a történelmet.

Toynbee próféciájának alapvetően két arca van; egyrészt az isteni igazságszolgáltatás ítéletét kéri a bálványimádó társadalomra, mely a gazdagság és a hatalom hajszolása közben elfelejtett az igaz Istent, és a materializmus hamis evangéliumát terjesztette a földön. /Szekularizált, közönyös, sőt olykor nyíltan és intézményesen ateista korunk nem nélkülözi a vallásosságot és az isteni utáni kutatást, bár igaz, hogy ebben a korban a vallásosság időnként torz formákat ölt, amennyiben az istenség a tökéletes társadalom, a mindenható állam vagy a korlátlan anyagi bőség képében jelenik meg./

Másrészt, Toynbee látni véli a háborúk és a szenvedés végének korát, mikor majd az emberek testvéreknek tekintik egymást, és elegendő idejük lesz az egyetlen, igaz Isten tiszteletére és imádására egy egyetemes jóléti államban /Universal Welfare State/. Toynbee nézetei a "jó" társadalomról tulajdonképpen beleilleszkednek a modern, humanitárius liberalizmus koncepciójába, és sok szempontból elfogadhatóak anélkül, hogy történelembőlcséletének egészét

is el kellene fogadnunk.

A vallás célja - mondja Toynbee -, hogy megmutassa az embereknek, hogyan tanuljanak szenvedéseikből és hányattatásaikból, és változtassanak narcisztikus életfelfogásaikon.¹¹¹ Toynbee vallási nézetei leginkább egy 18.századi szentimentális deizmusra emlékeztetnek, mely nem elsősorban az elkülönült teológiai részletkérdések iránt érdeklődik, ugyanis mélyen meg van győződve arról, hogy a vallások alapvetően egyformák, egyszerűek és morálisak.

Ezt a sommás ítéletet azonban némileg módosítanunk kell, mert a későbbiek folyamán Toynbee eléggé alaposan belemerült néhány vallási kérdés részletesebb vizsgálatába is. /Bár nézeteinek lényegét megőrizte./

A nagy vallásoknak harmonizálniuk kell, hogy a jövő globális társadalmához szükséges szellemi és lelki egységet létrehozzák.¹¹² Ezzel szemben azonban egy későbbi írásában /Change and Habit/ már azt írja, hogy valószínűleg több vallás fog élni és működni, mert enélkül unalmas és egyhangu lenne az emberek élete.¹¹³

Végezetül majd egy globális alapokon szerveződött állam fog megszületni korunk zórzavaros időszakából /time of troubles/; az összekeveredő népek az ökumenikus állam védelme alatt idővel kialakítanak egy ökumenikus vallást, mely minden lehetséges vallások legjobbika lesz majd. A történelem szüntelenül gördülő kereke tehát a vallást viszi előre és egyre magasabbra a kijelölt uton.

Toynbee egyrészt gyakran elutasítja a jövő körvonalainak bármilyen előrelátását, másrészt azonban ő maga igen gyakran épp erről a jövőről ír, és egész koncepciója azon a feltételezésen alapszik, hogy a jövő valamilyen formában hasonlít a múlt rendszereire. Marxhoz és Hegelhez hasonlóan egyfajta teleológiát alkot a történelemben.

Fölvetődik a kérdés, hogy kinyilatkoztatott igazságként, vagy történelmileg kondicionált jelenségként kell-e kezelni a vallást. A kereszténység /és egyetlen "nagy" vallás sem/ nem lehet egyszerre kinyilatkoztatott igazság és a történelem produktuma. Ha történelmi, akkor elveszíti transzcendens lényegét és igazságát. A vallás fölfedheti magát a történelemben, mint ahogyan például Lessing, Herder vagy Hegel gondolták, de vajon lehet-e a történelmi folyamat eredménye, melyet az empirikus történész föltár?

Toynbee felfogásában összekeveredik a szent és a profán, azaz összezavarodik saját történészi és prófétai szerepének a megítélése. A történész a multat írja le, és közben kiválasztja a jelentősebb tényeket. Amikor Toynbee kijelenti, hogy "a vallás az emberiség talán legkomolyabb ügye" /serious business of the human race/, akkor egy vitathatatlanul fontos tényezőre hívja föl a figyelmünket. Kétkedik-e valaki zavaros és ideges korunkban, hogy a legtöbben valamilyen hit támogatására és biztonságára vágyunk? Nyilvánvaló az is, hogy manapság a vallások kapcsolatban vannak egymással, és talán egy szinkretizáló fo-

lyamat részesei is lehetnek mindahánya. Toynbee történelem-bölcselete azonban tulmegy ezen tények és rendek megállapításán, és kijelenti, hogy fölismerte a Magna Arcanumot, a nagy titkot, vagyis a történelem értelmét és célját.

7. Toynbee univerzalizmusa

Toynbee vitathatatlanul az egységes világ prófétája, bár ezzel a nézetével egyáltalán nem áll egyedül, hiszen gondoljunk csak pl. Julian Huxley, Lewis Mumford vagy Teilhard de Chardin atya munkásságára, vagy esetleg a kommunisták nagy álmára ideológiájuk végső győzelméről, miután az "armaggedeni csatamezőn" egy végső, apokaliptikus küzdelemben leszámoltak utolsó ellenfelekkel. Századunk nagy háborúi, főleg a két világháború nagy lökést adott az ilyen és ehhez hasonló nézetek megjelenéséhez.¹¹⁴

Talán a teleologikus és apokaliptikus tendenciákra hajlamos zsidó-keresztény hagyomány készíteti a Nyugati embert arra a gondolkodásmódra? Netán a változás és fejlődés eszméjével átítatott civilizáció a nemzeti államok kialakítását követően egyre nagyobb egységek létrehozásán fáradozik, míg el nem ér egy végső, mindent átfogó egységet?

A történelemmel és az idővel szemben közömbös Hindu civilizáció érdekes módon azonban egyáltalán nem érez ilyen készítetést.

Az ökumenizmus alapvetően a Nyugati gondolkodás termé-

ke, és természetes célja annak a zsidó vallásban és a kereszténységben gyökerező történelmi és evolucionista felfogásnak, mely újra megjelent olyan filozófiákban, mint pl. Hegel vagy Marx rendszere. Bármilyen legyen is a pszichológiai eredete ennek a gondolkodásmódnak, Toynbee nyilvánvalóan egyre közelebb sodródott hozzá a két világháború - és egy esetleges harmadiktól való félelme - következtében.

Erre a globális kihívásra csak a Világkormányzat /World Government/ lehet a megfelelő válasz, véli Toynbee. Ez a válasz azonban leginkább csak egy utópia, mert a világ súlyos problémáira azok konkrét és részletekbe menő megértése nélkül igyekszik eljutni. A Toynbee által megálmodott világállamnak /World State/ rengeteg előfeltétele van. Először is egy kulturális forradalomnak kellene lezajlania, melynek következtében az emberek erkölcsi közösséget vállalnának más népekkel együtt. Szükség lenne egy gazdasági-társadalmi forradalomra a föld elmaradott részein, ahol évszázados a Nyugati civilizáció mögötti társadalmi és technológiai lemaradás. A következő feltétel, mely leginkább a kör négyszögesítésének problémájához hasonló; egy olyan politikai varázslat lenne, mely egyetemes nemzeti biztonságot és jólétet teremtené az egyes nemzeti kultúrák, hagyományok és hatalom tényleges föladata nélkül.

A Toynbee által is elképzelt Világkormányzatnak /World Government/ a történelem termékének kell lennie, nem hozhat-

ják létre frázisok.

Vizsgáljunk meg most a problémakörhöz szervesen kapcsolódó egyéb kérdést is. Itt van például a háborúk kérdése. A Study-ban például szinte sohasem esik szó az agresszív, hódító háborúkról a növekedéssel, illetve fejlődéssel kapcsolatban, csak a megroppanással és a felbomlással összefüggésben kerülnek tárgyalásra.¹¹⁵ Toynbee a növekedést majdnem minden esetben "békés" folyamatnak tekinti, míg a hanyatlás egyértelműen militarista jellegű; ez természetesen a történelmi folyamatok félreértelmezésén alapszik - szól a kritika. "Some rise by sin, and some by virtue fall", mondta Shakespeare, de a Study lapjain mindez épp fordítva történik minden esetben: az erény tesz nagyvá, és a bűn által bukunk el.

A növekedés időszakában - mondja Toynbee - csak jogos önvédelemről van szó, míg a hanyatlás fázisát az elvetemült militarizmus jellemzi.

A Népszövetség csődöt mondott, a világháború pedig alaposan megtépázta az emberek önbecsülését. "Az emberiség vagy a politikai egyesülés útját választja, vagy elpusztul", vonja le a következtetést Toynbee, vagyis mindössze két lehetőségünk van: a világállam /World State/ illetve a tömegméretű öngyilkosság.

Igy tehát, e pillanatban két lehetőség előtt állunk: tőlünk függ, hogy ne a második lehetőség váljon valóra. "Amikor jövőnkre gondolunk, véleményem szerint figyelembe kell vennünk

azt a tényt, hogy egy változat kétféleképpen is végződhet. Az egyik lehetőség, hogy az emberiség végzete végeredményben mégsem lesz katasztrófális, és még ha a második világháború nem is bizonyulna az utolsó világháborúnak, az emberiség a világháborúk egész sorozatát túl fogja élni ugyanugy, mint ahogy túlélte az első és a második világháborút, sőt a hosszú háborúkra békésebb korszak fog következni. A második lehetőség az, hogy az első két világháború csak egyszerű előjáték volt valami iszonyu katasztrófához, amit mi magunk készítünk elő.

E második és kevésbé kellemes vég bekövetkezésére annál is inkább megvan a lehetőség, mert - szerencsétlenségünkre - az atomenergiát azelőtt fedeztük fel, mielőtt sikerült volna megszüntetnünk a háború lehetőségét. Mai életünk ellentmondásai és paradoxonjai, amelyek elemzésemhez kiindulópontként szolgáltak, ugyanakkor egy súlyos társadalmi és szellemi betegség kórtünetei is. E betegség létezése - amit én a mai idők történetében az egyik legbaljóslatubb jelenségnek tekintek - újabb indíték arra, hogy a legkevésbé kellemes vég bekövetkezését komoly lehetőségnek és ne csak rossz tréfának tekintsük." /Civilization on Trial. London: Oxford University Press, 1948./

Tény tehát az, hogy minden civilizáció elpusztul és egy másik civilizációnak ad életet. Ezért elkerülhetetlenül fölmerül bennünk a kérdés: mire jó mindez, mi értelme van ennek a végtelen születési és pusztulási láncolatnak? Mi ez? Állandó fejlődés, vagy hiábavaló örök visszatérés? Van-e, vagy nincs-e

értelme a történelemnek? Toynbee, elemzésének végén, eljutott ahhoz a feltételezéshez, hogy a történelemnek e látszólag ki-látástalan, ciklikus és céltalan mozgása mögött valójában ti-tokzatos fejlődés rejlik.

Az eljövendő világméretű vallás, társadalom és kormányzat részleteinek fölvázolásában azonban Toynbee már kevésbé követ-kezetes. Az imént idézett könyvében /Civilization on Trial/ még az a véleménye, hogy "a vallás lesz majd az a szellemi sik", melyen az egységes világ először megmutatkozik.¹¹⁶

Másutt azonban már úgy vélekedik, hogy előbb a politikai egységnek kell létrejönnie a gyakorlati feltételek ösztönzé-sére, és eközben még mindig több, nagy vallás működik.¹¹⁷ Az "A Study of History" vonatkozó fejezeteiben az egyetemes ál-lam /Universal State/ kialakulása egyértelműen megelőzi az egyetemes egyház /Universal Church/ illetve vallás megszüle-tését; a teremtő kisebbség meggyengülése és hanyatlása, mely erőszakhoz és militarizmushoz vezet, arra kényszeríti a tö-megeket, hogy megszüntessék a mimézist és kivonuljanak a po-litikai életből /body political/.

Ezek az uralkodó kisebbségtől elidegenedett tömegek előbb az erőszakos FUTURIZMUS-ban vélik fölfedezni a válságból ki-vezető utat, majd idővel eljutnak a vallás jelentőségének a fölismeréséig. Ha Toynbee világállama megegyezik természeté-ben a korábbi egyetemes államokkal, akkor az a teremtő erejét elvesztett uralkodó kisebbség militarista vívmánya lesz.

Ha bekövetkezik az egyetemes egyház és vallás időszaka, akkor pedig az egyetemes állam majd fokozatosan elsorvad /Lenin utópiájának Toynbee-féle változata/.

Ez az egyetemes vallás a különféle népek összevegyülésének eredménye az egyetemes állam kozmopolita kulturájában. Az egyetemes állam /Universal State/ kitüntetett helyet foglal el Toynbee gondolkodásában; ezt látszik alátámasztani a Study 7. kötetében a probléma újragondolása. Az egyetemes állam a megroppanás terméke, a militarizmus és a hanyatló kreativitás következménye, és általában a civilizáció teljes felbomlásához vezet. Mindazonáltal a "szüklátóköri", helyi államok /parochial states/ botrányos összeomlásához vezet, és létrehozza a magasabbrendű vallás és a majdani világállam kialakulásához nélkülözhetetlen feltételeket.

A zavaros időszakok /time of troubles/ helyi államaival ellentétben, "az ember a kollektív hatalom legkevésbé ártalmas formáját dicsőíti" az un. ökumenikus államban. Mindazonáltal Toynbee időnként igen sötét színekkel ecseteli az ökumenikus, jóléti államot, melyben a vallás /a kereszténység/ még mindig háttérbe szorul.¹¹⁸ /Toynbee szerint ez a világállam a Szovjetunió, az USA vagy Kína uralma alatt fog megvalósulni./¹¹⁹

Toynbee gondolkodására rendkívül jellemző, ahogyan pl. Nagy Sándort bálványozza és eszményíti; csodálatot érez minden "felvilágosult" uralkodó iránt.

Ésszerű-e valójában ez a prófécia? Ha Toynbee úgy vélekedik, hogy csak két lehetőség adott az emberiség számára - az egyesülés vagy az elpusztulás -, akkor önkényesen és jogosulatlanul leszűkíti az alternatívák körét. Elképzelhető, hogy az emberek még mindig harcolni fognak időnként egymás ellen egy un. világszövetségen belül is, mert a konfliktusok sokkal mélyebben gyökereznek, és egy mechanikus kiigazítás még nem szünteti meg ezeket az ellentéteket. Lehetséges, hogy háborúk fogják elpusztítani az emberiség egyes részeit, miközben újabb civilizációk születnek. Másrészt az emberek nemzeti önállóságukat, kulturájukat és hagyományukat is megőrizve békésen élhetnek egymással. A jövőt nem láthatjuk előre, legfeljebb homályos sejtéseink lehetnek, amelyek távolról sem bizonyosságok, és Toynbee jogtalanul szűkíti le az alternatívák körét.

Bár a globalizálódás bizonyos jeleit megfigyelhetjük a világ fejlettebb régióiban, még mindig igen messze vagyunk egy egységes világ, egy un. világállam realitásától, hiszen az ember még nemzeti keretei között sem oldotta meg a közösségi és az egyéni lét problémáit. Forrong a világ. Ázsia nagy nemzetei /pl. India, Kína, Pakisztán stb./ közösségi, nemzeti és vallási szakadások és megrázkódtatások sorozatát éli át napjainkban. Az Egyesült Államok belső egyensúlyát - többek között - egy viszonylag újkeletű "fekete nacionalizmus" és a tömeges mexikói bevándorlás veszélyezteti. Az iszlám világ is forrong, a nemzeti gyűlölködés, a vallási fanatizmus,

a csoport- és állami terror soha nem látott méreteket ölt. A kommunista világ ideológiai őskövéletébe kapaszkodva egyre reménytelenebbül küzd a centrifugális tendenciával ellen; már a bolsevik skolasztika fellegvéraiban is repedezik ez az ideológiai cement.

A világ ebből a szempontból kevesebb egységet mutat mint egy évszázaddal korábban, mikor főként az angolszász imperializmus kialakított egyfajta "Pax Britannica"-t, és az afrikai és ázsiai nacionalizmus még csak ébredezni kezdett, és Európát sem osztotta ketté az ideológiai különbözőség. Az az elképesztő mennyiségű hatalom és erő, mely a világunkban ezidáig már fölhalmozódott nem törölhető el egyetlen pillanat alatt.

Még elképzelni is szörnyű, milyen lenne ez a világállam, melyben a központi hatalom minden embert az emberiség történelmének legszörnyűségesebb zsarnoksága alá vethetne. Bár Orwell "rémlátomása" egyenlőre még nem következett be világunkban /legalábbis nem orwelli méreteken, jóllehet a valóság körünkben is időnként tulszárnyall minden képzeletet/, de alternatívájának rémséges árnya fölöttünk lebeg. Együtt élünk ezekkel a tendenciákkal.

Amikor miniszterelnökké választották, Sir Winston Churchill a következőket mondta, "Csak vért, könnyeket és szenvedést ígérhetek"; mindez a második világháborúban történt, és tudvalevő, hogy háborúk idején a hatalom koncentrálódik.

ban, amennyiben e szintézis részévé tudott válni, mondja Hegel dialektikája nyomán Toynbee.

Csakhogya a tényleges valóság ettől lényegesen bonyolultabb. Egyetlen valaha létezett eszme sem pusztul el teljesen; túlélheti a történelmi korszakokat, sőt évszázados "csipkerózsika" álmából is fölébredhet: a platonizmus pl. újjáéledt a reneszánszban, és fontos szerepet játszott a tudományos forradalomban, de talán még a Reformációban is, nem beszélve a műszetről.

"Ha az ember unja Londont, akkor az életből van elege - mondta egyszer Dr. Johnson -, mert Londonban mindent megtalálhat, ami az életet jelenti." "De ha egy ember unja és megveti saját civilizációját, vajon élvezetet találhat-e az ökumenikus világállam eszményében?

Toynbee több alkalommal kijelentette, hogy nem kedveli a Nyugati civilizációt, bár időnként ambivalens érzéseket táplált iránta; a modern entellektüel tipikus mentalitása. "Európa untat" - mondta André Gide 1894-ben. Valóban annál jobb valami, minél nagyobb? Toynbee elemzése a növekedésről kiderítette, hogy a terjeszkedést a szellemi hanyatlás kíséri, az univerzalizmus ezek szerint tehát a kultúra aprópénzre váltása. Ha a világállam nem tud lelki és szellemi megelégedettséget és fejlődést biztosítani, akkor hogyan tudná megőrizni a békét?

Ha kezünkbe vesszük Toynbee írásait, rögtön szemünkbe

tünik lenyűgöző és olvasmányos stilusa. /Az olvasmányosság alatt nem a szövegek egyszerűségét vagy primitívségét, hanem épp ellenkezőleg, határtalan gazdagságát kell érteni. /A művészi képzelet alkotása vagy szigorú tudomány, irodalom vagy történetírás, esetleg mindkettő egyszerre? Az "A Study of History" első kötetei leginkább művészeknek mondhatók, és olvasásuk emlékeztető élményt nyújt még akkor is, ha érvei nem minden esetben kifejezetten meggyőzőek.

A szövegek megdöbbentően gazdagok, és Toynbee hihetetlen műveltsége egészen légiessé teszi stilusát. Történelmi metaforái meghonosodtak általános szóhasználatunkban, és némileg még a gondolkodásunkat is befolyásolják: kihívás és válasz /Challenge and Response/, zürzavaros időszak /time of troubles/, összeomlás és feléledés /Rout and rally/, a lélek schismája stb.

8. Toynbee a történész

Bár számos bírálat érte, Toynbee vitathatatlanul az 50-es évek olvasott és kedvelt szerzője volt. A 60-as évek intellektualizmus-ellenes és türelmetlen politikai-ideológiai mozgalmi félretették Toynbee megfontolt és hagyományőrző gondolkodásmódját. Nincs mit csodálkoznunk ezen, hiszen Toynbee az öreg bölcs archeotípusa volt, nem pedig a "dühös" fiataloké. A jövő vajon mit mond, hogyan vélekedik róla?

Toynbee megpróbált magyarázatot találni zavaros korunk

legfontosabb problémáira egy totális történelembölcselet keretében, és a diagnózist követően a gyógyulás módjaira is fölhevítta figyelmünket. Széttörte a hivatásszerű tudományosság merev határait, hogy egy makroszkópikus nézőpontból tudja áttekinteni a történelmet. A hihetetlen műveltség, a nagyszerű íráskészség és a merész és szárnyaló képzelet keverdik műveiben.

Toynbee diagnózisa a Nyugat hanyatlásáról elgondolkodtató: felkelések, terrorizmus, kábítószer, elidegenedés, totalitárius diktaturák, közöny, manipulálás, a művészet és az irodalom vergődése illetve szétesése alaktalan tömegszórakoztatásra és a "beavatott" kevesek szellemi önélvezésére, specializálódás és a tudás atomizálódása, a szintézis ellehetetlenülése, a szkepticizmus győzelme minden hit fölött, hogy reménytelen egzisztencialista kísérletek után csak egy "magáértvaló", öncélú hithez jussunk el - mindezek csak kiragadott példák a súlyos és megoldhatatlannak tűnő gondok és bajok tengeréből.

Már nem a nukleáris háború veszélye fenyegeti az emberiséget, hanem az elgépesedés /"az embert tönkrettek azok az eszközök, melyeket saját szükségleteinek kielégítésére alkott", mondja Jaspers/, a technológiai fejlődés oltárán kiszenvedett és egyensúlyát veszített természet működési zavarai, melyek ökológiai katasztrófával fenyegetnek; vajon irreverzibilis folyamatokról, tendenciákról van-e szó?

Toynbee nem a Nyugat dekadenciájának részletes és elemző leírására vállalkozott, hanem a civilizációk hanyatlásának és felbomlásának általános törvényszerűségeit igyekezett megfogalmazni. Talán az "ördögüzés" megfelelő eszközét kereste, mellyel azután elzavarhatjuk majd a hanyatlás démonát. "Más népek végzetének és balsorsának az emlékei könnyebbé teszik számunkra, hogy bátran viseljük a szerencse forgandóságát", mondja Polübiosz, azaz "vigasztaló", hogy már mások is ugyanarra a sorsra jutottak korábban, vagyis elbuktak.

Toynbee nemcsak a civilizációk bukásának szükségszerűségében és elkerülhetetlenségében hisz, hanem fölismerni vél egy előre haladó mozgást, melynek során az egyes haldokló civilizációk átadják a következőknek lelki és szellemi vívmányaik fáklyáját, melyet épp haláltusájuk végső agóniájában hoznak világra.

Talán mégis van orvosság a "történelem iszonyatára", ahogy Mirces Eliade nevezi a hanyatlás és a bukás rémképét?

Toynbee-t és művét szinte lehetetlen megkerülni, tulságosan monumentális. A monumentalitás Toynbee esetében nem a diktatúrák üres és arctalan megalomániáját jelenti, hanem műveltségének reneszánsz-kori polihisztorokhoz hasonló tárházát és azt az óriási területet, melyet ezzel a műveltséggel igyekszik átfogni.

Képzeletünket megragadó és gondolkodásunkba beivódott metaforái a történelmi megértés részeivé lettek, de "tudományos"

törvényei, rendszerei és a multa erőszakolt modelljei már nem állják meg a kritika próbáját. Toynbee prófétikus látásmódja nagyrészt elfogadhatatlan a modern, szkeptikus gondolkodás számára, mert ha van is értelme a történelemnek, akkor sem ismerhető meg maradéktalanul.

Mindazonáltal van igazság Toynbee véleményében, amikor bírálja a modern történettudomány specializálódását illetve atomizálódását. Zürzavaros korunkban szükségét érezzük időnként a történelem és benne az ember átfogó szemléletének, mely szűkebb értelemben talán tényleg nem tekinthető tudományosnak. Gondolkodásunk strukturái, melyek történeti kutatásainkat alapvetően meghatározzák, nagyrészt képzeletünk szülöttei, bármennyire is hajlamosak vagyunk ezt elfelejteni.

Toynbee szerint terminológiánk mítoszokból és metaforákból táplálkozik, elvont fogalmaink és kifejezéseink, melyeket tisztán racionálisnak vélünk, csupán a beszéd ősrégi alakzatai, melyeknek az eredetét már elfeledtük. Vajon a történelem kutatásában eredményesen használhatóak-e a mítoszok? Irányultságot és egyfajta utmutatást várunk a történelemtől - mondja Toynbee -, és ezt nem adja meg nekünk a hivatásszerű történettudomány. Időnként szét kell történnünk az egyes diszciplínák közötti mesterséges válaszfalat, és újra fel kell fedeznünk, hogy egységesen szemléljük a történelmet, hiszen az emberi cselekedetek végülis egységet alkotnak.

Ezt a munkálkodást tekintette Toynbee élete fő küldeté-

sének, és mindig is igyekezett magát távol tartani a tulzott specializálódástól.¹²¹ "Isten életet lehelt Ádámba, de arra már Ő sem képes, hogy életet verjen egy bizottsága", mondja Toynbee. Ez a finom humoru megjegyzés jellemző Toynbee gondolkodásmódjára, és azt is bizonyítja, hogy minden nagyszerűsége ellenére, teljesítménye valójában egyetlen ember prométheuszi vállalkozása az emberi képességek és tudás határainak megostromlására.¹²²

Toynbee-nek igaza van abban is, hogy a nemzeti történetírás tökéletlen és igen szűk korlátok között mozoghat csak, ezért időnként hasznos és szükséges a civilizációkat tekinteni a történelmi tanulmányozás alapegységeinek; így elkerülhetjük a partikularizmus veszélyét, és pl. az európai ember rádöbbenhet más civilizációk létezésére és hatására is.

A világtörténelem kezd egyetlen és egységes történelemmé válni. Létezik-e vajon ez a fajta világtörténelem, vagy csak Toynbee képzeletének a szülötte? A világtörténelmet sokan úgy fogják fel mint a nemzeti történelmek összességét, ezért a tudósok szívesebben használják a "világtörténelem" szó helyett az "egyetemes történelem" kifejezést. Toynbee azonban nem egyetemes történelmet írt, hanem világtörténelmet, melyen valószínűleg olyan történelmet értett, amely nemcsak egy nemzet, hanem az egész világ számára jelent valamit. A világtörténelem élő összefüggés; ugyanakkor képlékeny is

abban az értelemben, hogy sokféle értelmezést nyerhet, ami azonban nem jelenti azt, hogy önkényesen és akárhogyan értelmezhetjük a történelmi folyamatokat.

A történelem mélyén rejlik egy olyan igazság, melyet nem hajlíthatunk akaratunknak megfelelően erre vagy arra, máskülönben racionális gondolkodásunk egész építménye összeroppan. A valóság rendszerint legyőzi azokat a naiv eszményeket és rendszereket, melyeket a vallási vagy az ideológiai elvakultság és szenvedély ültetett el elménkben. Toynbee nem így nézi a tényeket; jellegzetes módszerét követve az egyes epizódokat nem sajátosságukban és speciális összefüggésükben vizsgálja, hanem kiragadja azokat környezetükből, és összehasonlítja őket más eseményekkel; így jut azután el általános törvényeihez. Manapság a történészek és a filozófusok hajlamosak föltételezni, hogy képtelenség a történelem totális érzékelése és szemlélete. Értelmet is csak akkor találhatunk időnként a történelemben, ha felhagyunk azzal a holisztikus látásmóddal, mely valójában egy képtelen álom. Toynbee munkássága valószínűleg a tudomány álarcába bujt romantikus képzelet egyik utolsó nagy produkciója, és ebből a szempontból egyedülálló.

Rövid kirándulásunkat Arnold Joseph Toynbee életművének birodalmában fejezzük be a Történész-próféta saját szavaival: "Az embernek lelke is van azonkívül, hogy egy pszichoszomatikus organizmus és az anyagi világ része. De nevetséges lenne

feltételeznünk, hogy az ember a létező vagy elképzelhető legmagasabbrendű formája a szellemi létnek. Olyannyira tökéletlen, a fennkölt és a közönséges olyan tragikus keveréke, hogy abszurd gondolat az embert a teremtés koronájának hinnünk. Ez természetesen hit kérdése, amit nem tudnék bizonyítani. Az emberi természetről alkotott ítéletemből fakadó negatív következtetés ... Az ember öntudatra ébredésekor káoszra lel, majd rendet próbál erőszakolni erre a káoszra, hogy életét elviselhetővé tegye. A teológia, a nomotikus történelembölcselet és, mindenek fölött, a temetkezés és a gyász ritusai, mind-mind megannyi kísérlet a rend elérésére. Tapasztalatilag igazolhatatlan, hogy a rejtélyes univerzumról készített táblázatunk megfelel-e a meghatározhatatlan valóságnak; de el kell készítenünk ezt a táblázatot azért, hogy élni tudjunk, bár közben tudatában vagyunk annak, hogy a hit és az önfenntartás készlet bennünket erre."¹²³

JEGYZETEK

- 1/ A Study of History. Vols. 1-3, 1934; vols. 4-6, 1939; vols. 7-10, 1954; vol. 11, Historical Atlas and Gazeter, 1959; vol. 12, Reconsiderations, 1961. London: Oxford University Press
- 2/ Experiences. London: Oxford University Press, 1969.
- 3/ J.H. Meisel, "Jorunal of Modern History, 32 /September 1960/, 266. o.
- 4/ Leonard Woolf, "New Statesman and Nation, 18 /September 23, 1939/, 433. o.
- 5/ M.F. Ashley Montagu, ed., Toynbee and History /Boston: Porter Sargent, 1956/,
Edward T. Gargan, ed., The Intent of Toynbee's History /Chicago: Loyola University Press, 1961/.
- 6/ A.J. Toynbee, Reconsiderations: A Study of History, 12 /London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1961/.
- 7/ Uo. 136-143. o.
- 8/ Hamvas Béla: Az öt géniusz. /Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem - Bern - kiadása, 1985./ 6. o.
- 9/ Szerb Antal: A pendragon legenda. /Magvető Könyvkiadó Budapest, 1977./, 5. o.
- 10/ Acquaintances. London: Oxford University Press, 1967.,
Experiences. London: Oxford University Press, 1969.
- 11/ Acquaintances. London: Oxford University Press, 1967. 20-22, 33-36. o.

- 12/ A Study of History /London and New York: Oxford University Press, 1934/, Első kötet, viii. o.
- 13/ A.J. Toybee, The Western Question in Greece and Turkey /Boston: Houghton Mifflin, 1922/, viii. o.
- 14/ A.J. Toynbee, Civilization on Trial /London: Oxford University Press, 1948/, 7. o.
- 15/ Armenian Atrocities: The Murder of a Nation. London: Hodder and Stouhton, 1915.
- 16/ Nationality and the War. London: J.M. Dent, 1915.
The New Europe: Some Essay in Reconstruction. London: J.M. Dent, 1915.
- 17/ The New Europe /London: J.M. Dent, 1915/, 32. o.
- 18/ Experiences /London: Oxford University Press, 1969/, 49-60. o.
- 19/ J.Ch. Smuts /1870-1950/, brit politikus és objektív idealista filozófus, a Dél-Afrikai Unió volt miniszterelnöke. Smuts filozófiai rendszere a holizmus, melynek alap gondolata, hogy a valóság egész jellegű, és a létformák arra törekednek, hogy minél nagyobb mértékben egészek legyenek. Az univerzum az egészek hierarchiája. Fő műve: Holisme and Evolution /London, 1926/
- 20/ The Western Question in Greece and Turkey /Boston: Houghton Mifflin, 1922/
- 21/ Survey of International Affairs /London: Oxford University Press and Humphrey Milford/
- 22/ Experiences, 86-87. o.

23/ Uo., 101. o.

24/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1954/,
Tizedik kötet 93-98. o., Reconsiderations, 575-93. o.

"I have already mentioned one element in my education: Greek and Latin language and literature, Greek and Roman history, and the study of all the civilizations spreading from Greece and Rome." in Toynbee on Toynbee, A conversation between Arnold J. Toynbee and G.R. Urban /New York: Oxford University Press 1974/

25/ R.G. Collingwood: A történelem eszméje. /Gondolat, Budapest, 1987./

26/ Reconsiderations, 2. o. "I have made good a few of the innumerable gaps in my own knowledge, mainly by travelling around the World and seeing, at first hand, a number of countries that I had previously known only from maps and descriptions."

27/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1934/
Első kötet 17-21. o.

28/ Uo. 11. o.

29/ Uo., 17-21. o.

30/ Uo., 131. o. Az alábbiakban közlöm az eredeti táblázatot:

Wholly Unrelated Societies:

Egyptiac

Andean

Societies Unrelated to Earlier Societies:

Sinic

Minoan

Sumeric

Mayan

Infra-affiliated Societes:

Indic /?/

Hittite

Syriac

Hellenic /?/

Affiliated Societes I:

/affiliated through a chrysalis church of the alien-origin
type/

Western

Orthodox Christian /main body/

Far Eastern /main body/

Far Eastern in Korea and Japan

Orthodox Christian in Russia

Affiliated Societes II:

/affiliated through a chrysalis church of the indigenous-origin
type/

Iranic

Arabic

Hindu

Supre-affiliated Societes:

Babylonian

Yucatec

Mexic

- 31/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1934/,
Első kötet 227-49. o.
- 32/ Uo., 249. o.
- 33/ Uo., 269. o.
- 34/ Ez utóbbi esetre a zsidók szolgálnak kiváló például Toynbee
véleménye szerint.
- 35/ Az Eszkimó, a Nomád és a Polinéziai civilizációkat a környe-
zeti-fizikai kihívás, az Oszmán-török és a Spártai civili-
zációkat pedig a humán környezeti kihívás ítélte merevségre.
- 36/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1934/,
Harmadik kötet 119. o.
- 37/ Uo., 153. o.
- 38/ Bergson, Les deux sources de la Morale et de la Religion
/Paris: Alcan, 1932/ Toynbee idézi a Study Harmadik köte-
tében, 231. o.
- 39/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1939/,
Negyedik kötet 4. o.
- 40/ Uo. 6. o. A mimézia legjobb összefoglalását lásd: Arnold J.
Toynbee, A Study of History /Oxford University Press,
London 1972 in Association with Thames and Hudson ltd/,
revised and abridged by the Author and Jane Caplan.
- 41/ Uo., 39. o.
- 42/ A Study of History /London: Oxford University Press, 1939/,
Hatodik kötet 374. o.
- 43/ Civilization on Trial. London: Oxford University Press, 1948.

The World and the West. London: Oxford University Press, 1953.

- 44/ A Study of History. Abridgement of Volumes 1-6 by D.C.Somervell /London: Oxford University Press, 1947/, Abridgement of vols. 7-10 /London: Oxford University Press, 1957/.
- 45/ A Study Hetedik kötetében Toynbee foglalkozik olyan kérdésekkel, mint pl. a tizes vagy a tizenkettes számrendszer /kiáll a sumér-angol elképzelés mellett a világ többi részével szemben/ alkalmazása a mértékegységek, a pénz és a naptár megállapításánál.
- 46/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954, Hetedik kötet 375. o.
- 47/ Experiences. 73. o.
- 48/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954, Hetedik kötet 428. o.
- 49/ Uo. 440. o.
- 50/ Spectator, May 12, 1961, 685. o.
- 51/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1934, Harmadik kötet 263-64. o. /a Pál apostolról szóló rész/.
- 52/ Toynbee számára a modern Nyugati civilizáció legnagyobb bűne a gyarló, emberi dolgok, mint pl. a hatalom vagy a mindenható állam, bálványozása.
- 53/ Toynbee a törvényszerűségek objektív kritériumát a következőben találja meg: "Az emberi cselekedetekben található állandó és szabályszerű elem maga az emberi természet - az emberi lény egész, pszichiszomatikus egysége." /lásd:

- Toynbee on Toynbee. A conversation between Arnold J. Toynbee and G.R. Urban. New York: Oxford University Press 1974. 26.o./
- 54/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954, Kilencedik kötet 395-495. o.
- 55/ Uo. 640. o.
- 56/ Hasonló vonatkozású életrajzi megjegyzéseket találhatunk pl. az "Acquaintances" Hatodik fejezetében.
- 57/ Toynbee szerint a mitológiát a költészetet és a prózairodalmat is a történelem fontos alkotóanyagának és gyümölcsöző hipotézisek forrásának kell tekintenünk. /lásd: A Study of History. London: Oxford University Press, 1934, Első kötet 441-64. o.
- 58/ "... az emberi eseményeket nem lehet felosztani történelmre, irodalomra, építészetre, művészetre stb. Van valami elválaszthatatlan egység bennük a civilizáció részeként,..." /lásd: Toynbee on Toynbee. New York: Oxford University Press, 1974. 16. o./
- 59/ Az egyik legérdekesebb kommentár toynbee makroszkópikus szemléletére vonatkozóan William H. McNeill nevéhez fűződik. /lásd: Edward T. Gargan, ed., "The Intent of Toynbee's History." Chicago: Loyola University Press, 1961, 30-32. o./
- 60/ R.G. Collingwood: A történelem eszméje. Gondolat Budapest, 1987. 215-221. o.
- 61/ McNeill a következőket állítja: "Még ha Toynbee szövegének legtöbb része nem is felelne meg a tényyszerűségnek, maga az

- egész könyv akkor is századunk szellemi történetének jelentős alkotása." /lásd: The Intent of Toynbee's History. 30.o./
- 62/ Debates with Historians. Cleveland and New York: Meridian Books, 1958. 176-77. o.
- 63/ Geoffrey Barraclough tanulmánya /in M.F. Ashley Montagu ed., Toynbee and History. Boston: Porter Sargent, 1956. 118-221.o./
- 64/ Reconsiderations. London: Oxford University Press, 1961.
- 65/ Pieter Geyl, "Debates with Historians" /New York: Meridian Books, 1958./
- 66/ A civilizációk osztályozásának legkésőbbi változatát lásd Arnold J. Toynbee "A Study of History" London: Oxford University Press in Association with Thames and Hudson Ltd. 72.o.
- 67/ Reconsiderations. London: Oxford University Press, 1961. 345. o.
- 68/ Uo. 317-19. o.
- 69/ Uo. 265-66. o.
- 70/ A "The World and the West" /London: Oxford University Press 1953/ 12-13. oldalán Toynbee kijelenti, hogy a kommunizmus az első világnézet vagy hitvallás, melyet a Nyugattól kölcsönzött, Oroszország. Meglepő állítás, hiszen már a 18. század folyamán megjelentek bizonyos filozófiai gondolatok Oroszországban, nem beszélve a 19. századi romantikáról, pozitivizmusról vagy épp a hegeli filozófiáról, melyek mind jelentősen befolyásolták az orosz értelmiség gondolkodásmódját és világnézetét.
- 71/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1939,

- 1954./ Hatodik kötet 58. o., Kilencedik kötet 463. o.
- 72/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954/
Hetedik kötet 465-83. o.
- 73/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954.
Nyolcadik kötet 132, 135. o.
- 74/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954.
Kilencedik kötet 166. o.
- 75/ Barraclough, "The Listener", 48 /November 27, 1952/, 639. o.
- 76/ Természetesen nemcsak kínai, hanem más nemzetiségű történészek is erőteljesen vitatják nézeteinek helyességét. /pl. Wayne A. D. Luce, "Toynbee and Chinese History", in Ashley Montagu, "Toynbee and History/
- 77/ D.C. Somervell, Abridgement of vols, 1-6: London: Oxford University Press, 1947, vols. 7-10: London: Oxford University Press, 1957.
- 78/ pl. R.G. Collingwood: "Valójában egész rendszere csak aprólékosan elrendezett és címkézett skatulyák rendszere, amelyekbe a kész történeti tények berakhatók. ... A történeti tények beskatulyázásához először meg kell ölni a történelem eleveenségét /vagyis meg kell tagadni lényegi folyamatjellegét/, hogy azután fel lehessen boncolni." /R.G. Collingwood: A történelem eszméje. Gondolat Budapest, 1987. 219-220. o./
- 79/ Toynbee az "A Study of History"-ban és másutt is többször kijelenti, hogy olyan szabályszerűségeket illetve törvényeket fedezett fel, melyek a természettudományos törvényekhez is hasonlatosak.

- 80/ R.G. Collingwood: A történelem eszméje. Gondolat Budapest, 1987. 217-18. o.
- 81/ Toynbee on Toynbee. New York: Oxford University Press, 1974. 13. o.
- 82/ Karl R. Popper, "The Poverty of Historicism" /Boston: Beacon Press, 1957/.
- 83/ Raymond Aron, "Main Currents of Sociological Thought"
- 84/ Reconsiderations. London: Oxford University Press, 1961. 141. o.
- 85/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Tizedik kötet 24-41. o.
- 86/ "Isten nevével próbálom kifejezni és megnevezni azt a valamit, amit a jelenségek mögött gyanítok, mert egyszerűen nem találok más kifejezést erre." /in Toynbee on Toynbee, New York: Oxford University Press, 1974. 40. o./
- 87/ Uo., 20. o. Toynbee a következőképpen védi a nomotetikus és összehasonlító történelemfelfogást: "Az események egyidejűsége miatt nem lehet csak az idő-dimenzióba ágyazottan foglalkozni az emberi eseményekkel - ezzel a témérdek, párhuzamos időbeli mozgással csak összehasonlító módszerrel foglalkozhatunk."
- 88/ Toynbee erről így vélekedik: "... Azt hiszem, a kompjuterek nagyban hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a történelem tanulmányozása precízebb és tudományosabb legyen." /lásd: Toynbee on Toynbee. New York: Oxford University Press, 1974. 24. o./

- 89/ Uo., 17. o. "..., Rájöttem, hogy csak a görög és római történelem összehasonlítása a modern nyugati történelemmel nem elegendő - minden civilizáció történetét kell összehasonlítaniom."
- 90/ Isaac Deutscher, "The Great Purges" /Oxford and New York: Basil Blackwell, 1984/
- 91/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1934. Második kötet 186. o.
- 92/ Toynbee on Toynbee. New York: Oxford University Press, 1974. 28. o.
- 93/ Uo., 45. o. "Értelmetlenség egy csomó információt összegyűjteni, ha nem használják semmire; az információt értelmezhető képek összeállítására kell felhasználnunk, ... eközben azonban rájövünk, hogy tulszaladtunk a rendelkezésünkre álló információ határain, és a következő generáció majd valószínűleg szükségét érzi, hogy még több információt gyűjtsön."
- 94/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Kilencedik kötet 204. o.
- 95/ G.N. von Grunebaum in Edward T. Gargan, "The Intent of Toynbee'History" /Chicago: Loyola University Press, 1961/, 108. o.
- 96/ Reconsiderations. London: Oxford University Press, 1961. 375-92. o.
- 97/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Nyolcadik kötet 114-15. o.

- 98/ R.G. Collingwood: A történelem eszméje. Gondolat Budapest, 1987. 220. o.
- 99/ Reconsiderations. London: Oxford University Press, 1961. 528. o.
- 100/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Kilencedik kötet 234-87. o. /Toynbee megpróbálja bebizonyítani, hogy a felbomló civilizációk utolsó szakaszában a háborúk állandóan ismétlődnek. Ez az elképzelés összhangban van azzal a felfogásával is, mely szerint a determinizmus egyre nagyobb szerepet játszik a felbomló civilizáció életében. A fiatal civilizáció bizonyos mértékig szabad, míg az elöregedett társadalmat egyre inkább köti a szükségszerűség béklyója./
- 101/ José Ortega y Gasset, "Man in Crisis" 13. o.
- 102/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1939. Negyedik kötet 163. o.
- 103/ Uo., 192-8. o.
- 104/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Kilencedik kötet 8. o.
- 105/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Nyolcadik kötet 214. o.
- 106/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Kilencedik kötet 155. o.
- 107/ Karl r. Popper, "The Open Society and Its Enemies" /London: Routledge and Kegan Paul, 1962/ Második kötet 251. o.
Popper irracionálitással vádolja Toynbee-t azon az alapon,

hogy Toynbee nem veszi eléggé komolyan és szó szerint az egyes argumentumokat, hanem csak az irracionális motívumok és tendenciák kifejeződésének a módját látja bennük. Ezalatt azt értette, hogy Toynbee igen jellemző módon az egyes eszméket és filozófiákat a történelmi fejlődés bizonyos szakaszai reflexiójának tekintette. Ez vitathatatlan, és ugyanez igaz a társadalom bármely naturalista tanulmányozására vonatkozóan. Az eszmék a naturális rend részei, és legalábbis részben a társadalmi helyzettel kell magyaráznunk azokat, vagy a civilizáció adott fejlődési szakaszából kell megértenünk. Köztudott, hogy Toynbee úgy vélte, hogy az egyes filozófiák és vallások a lélek reagálásai és reflexiói a civilizációk növekedési szakaszában. Ha ez irracionalitás, akkor jószerivel majdnem minden történész és szociológus ugyanebbe a hibába esik./

- 108/ The Present Day Experiment in Western Civilization. London: Oxford University Press, 1962.
- 109/ Pl. Douglas Jerrold, "The Lie about the West" /1955/ c. könyvében igen hevesen támadja Toynbee-t Nyugat-ellenessége miatt.
- 110/ "Ha egy olyan szörnyű választás elé kerülnék, hogy a nacionalista Németország vagy a kommunista Szovjetunió között kellene választanom, akkor a szovjet kommunizmusra adnám le szavazatomat." /Arnold J. Toynbee, "America and the World Revolution". London: Oxford University Press, 1962. 96. o.

- 111/ Lásd pl. An Historians Approach to Religion. London: Oxford University Press, 1956, vagy pl. a Study Hetedik kötete.
- 112/ "What World War II Did and Didn't settle, "New York Times Magazine, May 1, 1955. Toynbee föltételezése szerint a világvallások megfelelnek Jung pszichológiai típusainak: a kereszténység extrovertált-érzelmi, az iszlám extrovertált-értelmi, a hinduizmus introvertált-gondolkodásu, a buddhizmus pedig introvertált-intuitív. A jövőben bármelyik megtalálhatja a neki megfelelő személyiségtípust. /lásd A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Hetedik kötet 716-36. o./
- 113/ Change and Habit: The Challenge of Our Time. London: Oxford University Press, 1966. 10. fejezet.
- 114/ The City of Man. New York: Viking Press, 1940 /Ezt a könyvet amerikaiak és európai menekültek közösen adták ki/
- 115/ A Study of History. London: Oxford University Press, 1954. Kilencedik kötet 134-87. o.
- 116/ Civilization on Trial. London: Oxford University Press, 1948. 94. o.
- 117/ Change and Habit. The Challenge of Our Time. London: Oxford University Press, 1966.
- 118/ An Historian's Approach to Religion. London: Oxford University Press, 1956. 93., 219. o.
- 119/ Change and Habit. The Challenge of Our Time. London: Oxford University Press, 1966. 158. o.

- 120/ An Historian's Approach to Religion. London: Oxford University Press, 1956. 139. o.
- 121/ Experiences. London: Oxford University Press, 1969 .
- 122/ "History by Team-work", Studies in Diplomatic History and Historiography in Honour of G.P.Gooch /New York: Barnes et Noble, 1962/ 11. o.
- 123/ Toynbee on Toynbee. New York: Oxford University Press, 1974 41., 54. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1/ A Study of History. Vols. 1-3, 1934; vols. 4-6, 1939; vols. 7-10, 1954; vol. 11, Historical Atlas and Gazeter, 1959; vol. 12, Reconsiderations, 1961. London: Oxford University Press.
- 2/ Experiences. London: Oxford University Press, 1969.
- 3/ A.J. Toynbee, Reconsiderations: A Study of History, 12 /London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1961/.
- 4/ Acquaintances. London: Oxford University Press, 1967., Experiences. London: Oxford University Press, 1969.
- 5/ A.J. Toybee, The Western Question in Greece and Turkey /Boston: Houghton Mifflin, 1922/, viii. o.
- 6/ A.J. Toynbee, Civilization on Trial /London: Oxford University Press, 1948/, 7. o.
- 7/ The New Europe /London: J.M. Dent, 1915/, 32. o.
- 8/ A Study of History /Oxford University Press, London 1972 in Association with Thames and Hudson ltd./, revised and abridged by the Author and Jane Caplan.
- 9/ Toynbee on Toynbee. A conversation between Arnold J. Toynbee and G.R. Urban. New York: Oxford University Press 1974, 26.o.
- 10/ A "The World and the West" /London: Oxford University Press 1953/
- 11/ D.C. Somervell, Abridgement of vols. 1-6: London: Oxford University Press, 1947, vols. 7-10: London: Oxford University Press, 1957.

- 12/ The Present Day Experiment in Western Civilization. London: Oxford University Press, 1962.
- 13/ "America and the World Revolution". London: Oxford University Press, 1962. 96. o.
- 14/ An Historians Appreach to Religion. London: Oxford University Press, 1956.
- 15/ Change and Habit: The Challenge of Our Time. London: Oxford University Press.
- 16/ "History by Team-work," Studies in Diplomatic History and Historiography in Honour of G.P.Gooch /New York: Barnes et Noble, 1962/
- 17/ Arnold J. Toynbee: Válogatott tanulmányok /Gondolat, Budapest, 1971./
- 18/ The Toynbee - Ikeda Dialogue, Arnold J. Toynbee and Daisaku Ikeda
Kodanasha International Ltd. Tokyo, New York et San Francisco 1976.
- 19/ José Ortega y Gasset "An Interpretation of Universal History, The Norton Library W.W. Norton et Company INC New York 1975.
- 20/ M.F. Ashley Montagu, ed., Toynbee and History /Boston: Porter Sargent, 1956/
- 21/ Edward T. Gargan, ed., The Intent of Toynbee's History /Chicago: Loyola University Press, 1961/.
- 22/ R.G. Collingwood: A történelem eszméje. /Gondolat Budapest, 1987./

- 23/ Pieter Geyl, "Debates with Historians" /New York: Meridian Books, 1958./
- 24/ Karl R. Popper, "The Poverty of Historicism" /Boston: Beacon Press, 1957/.
- 25/ Raymond Aron, "Main Currents of Sociological Thought" /New York: Basic Books, 1967/.
- 26/ Isaac Deutscher, "The Great Purges" /Oxford and New York: Basil Blackwell, 1984/.
- 27/ Karl R. Popper, "The Open Society and Its Enemies" /London: Routledge and Kegan Paul, 1962/.